МАТЕРИЯЛИ
ЗА
ИСТОРИЯТА НА МАКЕДОНСКОТО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ

ИЗДАВА „МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ“.
КНИГА VI.

8. 1564/927

Солунскиятъ атентатъ
и
заточеницитѣ въ Фезанъ

ПО СПОМЕНИ
НА
ПАВЕЛЪ П. ШАТЕВЪ

СЪОБЩАВА Л. МИЛЕТИЧЪ

СОФИЯ

СОФИЯ — ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — 1927.

СЪДЪРЖАНИЕ

стр.

Павелъ Шатевъ (образъ) V

I. Солунскиятъ атентатъ.

Предговоръ 3

I. Биографични данни. — Копаене каналъ подъ цариградската отоманска банка за да се хвърли въ въздуха.— П. Шатевъ взема деятелно участие въ тая работа. — По една случайность всичко се разкрива и участницитѣ попадатъ въ затворъ 19

II. Започва се копаене подземенъ каналъ до солунската отоманска банка. — Участието на Борисъ Сарафовъ. — Влиянието на задграничната революционна литература и особено на рускитѣ революционери. — Набавяне динамитъ за солунското предприятие.— Опитъ да се извърши подобенъ атентатъ и въ Одринъ. — Гарвановъ попрѣчва на атентаторитѣ да се сдобиятъ съ голѣмо количество динамитъ. Последнитѣ си набавятъ другъ динамитъ 26

III. Работата съ изкопаването на канала до солунската отоманска банка се засилва. — Шатевъ и тукъ деятелно участвува. — Гарвановъ и Груевъ не успѣватъ да предотвратятъ намислената опасна акция на заговорницитѣ. — Последнитѣ пристѫпятъ къмъ изпълнението на своя планъ. Шатевъ запалва парахода „Гвадалквивиръ“ 32

IV. Заговорницитѣ продължаватъ своето дѣло — миниратъ желѣзнопѫтенъ мостъ, повреждатъ газовото освѣтление въ града, запалватъ бомба въ градината на лѣтния театъръ „Алхамбра“, хвърлятъ бомби по улицитѣ, бомби противъ войската и пр., а на 16. IV. хвърлятъ банката на въздуха 40

V. На 17. IV. Орцето хвърля бомби отъ балкона на квартирата си и се самоубива. — Масово избиване на българи отъ разяреното турско население. — Опити за нови атентати продължаватъ. — Залавянето на Шатевъ и докарването му предъ валията. — Шатевъ се самопризнава предъ сѫда. Затварянето му въ Беязъ-Куле 40

VI. Залавянето и на заговорницитѣ Георги Богдановъ, Миланъ Арсовъ и Митко Бошняковъ. — Сѫдътъ всички осѫжда на смърть. — Присѫдата се замѣнява съ вѣчно заточение. — Осѫденитѣ, следъ като престояватъ въ затвора Еди-куле три години, отиватъ на заточение въ Фезанъ. — Бошняковъ и Арсовъ умиратъ въ Фезанъ. — Шатевъ и Богдановъ се освобождаватъ по амнистия въ 1908 г. и се завърщатъ въ Македония 49

II. Заточеницитѣ въ Фезанъ.

Въ затвора 57
На пжть къмъ заточение 62
Къмъ Фезанъ 75
Мурзукъ и животътъ ни въ затвора 114
Марко Ив. Бошняковъ (образъ) 132
Миланъ Арсовъ (образъ) 135
Освобождението 137
На пжть къмъ Македония 143

Павелъ П. Шатевъ

I.

СОЛУНСКИЯТЪ АТЕНТАТЪ

ПРЕДГОВОРЪ.

Солунскиятъ атентатъ, извършенъ на 16, 17 и 18 априлъ 1903 г., е най-потресното събитие въ историята на македонската освободителна борба до Илинденското възстание. Той е най-кървавиятъ предвестникъ на подирното, страшенъ символъ на накипѣло до безумие народно негодование, на отчаяно решение да се потърси на всѣка цена изходъ изъ непоносимото тъмно робство къмъ свѣтлата свобода. Солунскиятъ атентатъ, наистина, е дѣло на своеглави младежи, замислили да извършатъ мимо Вѫтрешната революционна организация па дори и противъ нейната воля единъ голѣмъ подвигъ, съ който да принудятъ европейскитѣ Велики сили да се погрижатъ за подобрение на участьта на Македония, за което въ силата на чл. 23. на Берлинския договоръ имаха и морално задължение; при все това той не е частно дѣло, а е частична, извънредно бележита проява на общия революционенъ духъ, който презъ онова време бѣ обзелъ цѣлия български народъ подъ Турско. Силата на една общонародна идея, каквато бѣ и освободителната македонска идея, нерѣдко въ историятв избухва въ подобни, отчаяни отдѣлни действия, като стихийно предзнаменованне на готвеща се буря, на катастрофални събития въ голѣмъ размѣръ. А 1903 година до Илиндень означава върха на най-силно душевно вълнение, каквото може да изпитва единъ цѣлъ народъ подъ внушението на една велика идея, която го зове на самопожертвование. Трескавитѣ приготовления за общо възстание бѣха произвели такъво възбуждение на духоветѣ, че и най-материалистично настроенитѣ души се чувствували морално издигнати надъ житейскитѣ смѣтки, погълнати отъ една идеалистична увѣреность, че наближава върховенъ моментъ на всенародно избавление. Въ такава, крайно натегната атмосфера, най-силно се възбуждатъ до пълна екзалтация младитѣ души, а особено такива, у които това душевно състояние постепенно се е подгатвяло и подъ влиянието на превратни учения, които захвърлятъ теориитѣ на постепенната еволюция, убиватъ всѣко разумно търпение и потикватъ волята да се насочва прямо къмъ крайности.

Не е чудно, че и въ Македония срѣдъ нажежената атмосфера е имало такива смѣли, самоувѣрени и, главно, чисто идеалистично надъхани родолюбиви младежи, на които търпението се изчерпвало гледайки безкрайната върволица отъ несполучливи революционни опити, свързани съ трагични човѣшки жертви и нечовѣшки издевателства на враговетѣ ни надъ невинния народъ. Мисъльта, да се действува по-смѣло и прямо да се засегне врагътъ въ най-чувствителното му мѣсто безъ дълго бавене и безъ огледъ къмъ жертвитѣ, които ще се дадатъ за общо добро, бѣше обладала презъ 1902—1903 година нѣкои младежки кръгове срѣдъ македонската интелигенция, и най-сетне тази мисъль най-изразително се конкретизира чрезъ небивалия по смѣлия начинъ на извършването си Солунски атентатъ. И сега, при спомена на жертвитѣ на множество невинни сѫщества, които повлѣче този атентатъ, човѣкъ тръпне отъ състрадание и, естествено, негодува и спрямо авторитѣ му, още повече като се знае, че не сѫ послушали съветитѣ на рѫководителитѣ на Вѫтр. револ. организация да не бързатъ, да не станатъ съ своеволието си причина да се осуети и самото всенародно въстание, приготовленията за което сѫ налагали търпение най-малко още два-три месеца. Всичко е било напраздно, па и опасно е било за заговорницитѣ да чакатъ, изложени всѣки часъ поради нѣкоя случайность да бѫдатъ издадени, да се осуети тѣхното съзаклятническо предприятие, подготвено съ невъобразимо себеотрицание и съ младежки жаръ, който не познава граници на невъзможното. Последното обстоятелство, както се обяснява и въ споменитѣ на г. Шатевъ, оправдава донегде младитѣ съзаклятници. Тѣ не преставали до последна минута да вѣрватъ, че тѣхното дѣло ще принесе полза на освободителната идея, а за да не се усъмни никой въ чистотата на побужденията имъ и за да се изтъкне по-силно предъ свѣта, че свободата, за която се борятъ, имъ е по-скѫпа отъ живота, тѣ преди покушението решаватъ, че трѣбва и сами да загинатъ. И повечето отъ тѣхъ така геройски свършватъ, че човѣкъ не може да се начуди, отъ где се е взела такава душевна сила у тѣзи младежи, какъ е възможно така доброволно да отиватъ тѣ на смърть, когато и следъ покушението сѫ имали възможность да спасятъ живота си. Юначното поведение на заговорницитѣ, наистина, е рѣдъкъ примѣръ отъ самопожертвувание, предъ което и чузденци и дори единъ отъ турскитѣ военачалници се прекланяли. Вследствие на това Солунскиятъ атентатъ биде справедливо оцененъ отъ чуздестранния печатъ като политически актъ, чрезъ който измѫченото българско население на Македония открито заявява твърдото си решение да поиска и съ орѫжие въ рѫка своитѣ човѣшки права. Чрезъ Солунския атентатъ величествено се прояви духътъ на възбунтувала се Македония. Илинденското въстание, което следъ три месеца избухна, не бѣ вече голѣма изненада за свѣта. Въпросътъ за административни реформи бѣ вече сложенъ на дипломатическата маса и не се дигна отъ дневенъ редъ и следъ потушаването на въстанието, защото се разбра, че единъ юначенъ народъ е решенъ да мре за свободата си. Така и Солунскиятъ атентатъ въпрѣки своята преждевременность все пакъ немалко допринесе за цельта, за която авторитѣ му и себе си пожертвуваха. Едни отъ главнитѣ дейци съгласно съ решението си загинаха презъ време на атентата, както ще се види по-долу, а именно Орданъ Органджиевъ — „Орцето“, Димитъръ Мечевъ, Коста Кирковъ, Илия Тръчковъ, Владимиръ Пинговъ, а други, осѫдени на смърть и сетне — на доживотенъ затворъ, гниха по затворитѣ въ Солунъ и на заточение въ Африка — въ Фезанъ (въ гр. Мурзукъ въ Сахарската пустиня, повече отъ 900 километра южно отъ гр. Триполи); тѣ бѣха Павелъ Шатевъ, Георги Богдановъ, Марко Бошняковъ и Миланъ Арсовъ. Последнитѣ двама се поминаха въ Фезанъ, а Павелъ Шатевъ и Георги Богдановъ следъ страшни страдания, доживѣли общата амнистия, която султанътъ даде на политическитѣ престѫпници, на 21 юлий 1908 г. бидоха освободени отъ затвора въ Мурзукъ та успѣха живи да се завърнатъ; на 3. октомврий 1908 год. тѣ стигнали въ Солунъ.

Павелъ Шатевъ, родомъ отъ Кратово, следъ като постоялъ нѣколко дена въ родното си мѣсто при семейството си, бѣ побързалъ да доведе болната си майка на лѣчение въ София. Нещастната майка, отъ голѣми страхове и скърбь за сина си, бѣше изпаднала въ състояние на особено нервно разстройство, спазмически кършейки рѫце — безъ спиръ, денонощно. Неочакваната велика радость да го види предъ очитѣ си пакъ живъ и здравъ, бѣ много повлияла да ѝ се подобри болестьта, и лѣкаритѣ тогава допускаха. че може съ време значително ще се подобри.

Тогава се запознахъ съ Шатева и разговаряхъ съ него по преживѣлитѣ му патила. За Солунския атентатъ на времето бѣ се писало по вестницитѣ, но интересни подробности по него, а особено за предисторията му не се знаеха, а сѫщо тъй съвсемъ бѣ неизвестна историята на заточенитѣ въ Фезанъ. Шатевъ се съгласи подробно да ми разкаже споменитѣ си отъ начало до край, и така се състоя първата ни уговорена среща у дома ми на 6. ноемврий 1908 год. Тогава Шатевъ бѣше на 26 години, следователно презъ време на атентата той не е билъ напълно завършилъ 21 година. Срещитѣ ни продължиха нѣколко пѫти на редъ, и азъ можахъ да запиша любопитнитѣ подробности по готвения атентатъ въ Цариградъ, който по една случайность е билъ осуетенъ, и по атентата въ Солунъ, въ подготовката на който Шатевъ е вземалъ най-деятелно участие. Въ самия Солунски атентатъ нему се бѣ паднала задачита да подпали съ динамитъ французкия параходъ въ солунското пристанище „Гвадалквивиръ", която той доста успѣшно бѣ извършилъ. Заловенъ следъ това на скопската гара, Шатевъ издържалъ всички последвали го ужаси въ затвора благодарение на здравата си натура и на способностьта си външно да се държи спокоенъ и при най-силно вѫтрешно вълнение. Направи ми добро впечатление съ трѣзвата си разсѫдливость и изобщо съ своята интелигентность, която на първъ погледъ човѣкъ не би подозиралъ. Указа се, че владѣе французки и че въпрѣки страданията си доста много е челъ. Разказътъ му за пѫтуването на заточеницитѣ българи, между които е билъ и той, отъ Солунъ презъ Смирна до гр. Триполи и отъ тамъ презъ пустинята до гр. Мурзукъ въ Фезанъ ми се видѣ особено интересенъ, главно поради неимовѣрнитѣ мѫки, които сѫ изтърпѣли нещастнитѣ наши заточеници, до 50-тина, отъ разни краища на

Македония. Престанахъ да бележа подробности по тоя предметъ като разбрахъ отъ Шатева, че той презъ време на заточенинто си е държалъ бележки за по-интереснитѣ си доживления. Увѣрихъ го, че ще бѫде интересно четиво за насъ, ако тѣзи си бележки той издаде печатно. Въ последствие Шатевъ ми показа своя дневникъ, който захваща отъ деня, когато Солунския извънреденъ сѫдъ е произнесълъ присѫдата си по атентата, амнестирането на заточеницитѣ. Намирайки материяла любопитенъ, азъ го насърдчавахъ да попълни бележкитѣ си възъ основа на досежна литература съ по-общи географически и етнографически данни касателно Фезанъ и населението му. Тогава Шатевъ сериозно се залови съ тая работа и следъ две години успѣ да напечати книгата си „Заточението въ Сахара-Фезанъ“ (София, 1910 год., 8⁰, 250 стр.). Въ първата часть на книгата се разказва покрай друго за патилата на нашитѣ заточеници, а въ втората часть се даватъ специални подробности за областьта Фезанъ относително климата, почвата, населението, поминъка и пр. По-долу давамъ първо споменитѣ на Шатева до края на Солунския атентатъ както съмъ ги записалъ по негово разказване, а следъ това прибавямъ съ голѣми съкращения и споменитѣ му отъ заточението въ Фезанъ, както сѫ изложени въ първата часть на книгата му „Заточението въ Сахара Фезанъ“ (1—150 стр.).

Така споменитѣ за Солунския атентатъ хубаво се допълватъ съ продължението имъ за заточенитѣ въ Фезанъ та се постига една завършена цѣлость. Нека прибавя, че сравнително длъжкото описание на теглата на заточеницитѣ представява единъ крайно интересенъ отъ многото страдалчески епилози на неравната борба на македонскитѣ ни събратя презъ героичната

1903 година, защото повечето отъ заточенитѣ въ Фезанъ наши еднородци, освенъ четирмата солунски заговорници, сж изкупителни жертви на Илинденското въстание. Тѣхната горчива участь изобщо ни символизира участьта на измжчената и окървавена Македония следъ въстанието, която съ свито сърце пренесе неизразими мжки безъ да падне духомъ, горда въ съзнанието си за правотата на народното дѣло. И докато старитѣ живи борци и следъ катастрофата презъ 1903 година продължаваха да стоятъ на поста си, тая героична Македония роди нови герои. И така ще върви до край, докато не се постигне цельта, свободата на Македония!

Това е заключението, мисля, и отъ примѣритѣ, изнесени въ настоящитѣ спомени на П. Шатевъ. Въ тѣхъ е особено ценна първата часть, въ която сбито сж изложени твърде интересни и отъ психологична страна действия, богати съ силни драматични моменти. При обстановката, при която се бележиха споменитѣ на Шатева, неминуемо се пропускаха интересни данни особено по отношение на характеристиката на главнитѣ дейци. Поради скромностьта на самия разказвачъ, разбира се, найслабо е охарактеризувана неговата собствена личность. Тая празнина касателно загиналитѣ солунски герои ще се допълни негли чрезъ спомени на други, живи тѣхни сподвижници. Единъ добъръ опитъ вече е направенъ съ брошурата на Ст. Симеоновъ, „Солунското съзаклятие“ (София, 1921, 8^0, 24), въ която авторътъ се старае да охарактеризува психиката на солунскитѣ съзаклетници въ връзка съ общия вървежъ на революционното дѣло въ Македония, срѣдъ което неминуемо се обособяваха и кржжоци на недоволници по известни принципиялни съображения.

По-обстойно г. Симеоновъ се спира да обясни идеитѣ на кржжока на „гемиджиитѣ“, както своеобразно се наричали младитѣ революционери, по-вечето родомъ отъ Велесъ, които сетне извършиха солунското покушение. Следъ като накратко се описва станалото по време на покушението, авторътъ възъ основа на данни, съобщени му отъ двама, преживѣли солунската съзаклятническа акция, Тодоръ Органджиевъ и Павелъ Шатевъ, се е постаралъ да даде кратка лична характеристика на загиналитѣ имъ другари — Орданъ Органджиевъ („Орцето"), Иванъ Василевъ Кирковъ („Коста"), Димитъръ Мечевъ („Мечето"), Илия Тръчковъ, Владимиръ Пинговъ („Владо") и Миланъ Арсовъ.

Считамъ умѣстно тукъ изцѣло да предамъ тая интересна характеристика на Ст. Симеоновъ, съ която завършва брошурата си:

„Първо мѣсто въ съзаклятието се пада на Орцето. Той бѣше младъ, на двадесеть и две години, високъ, сухъ, съ кестеняви коси и мургаво лице, интелигентенъ, начетенъ и пропитъ съ общечовѣшки чувства и крайни, присѫщи на възрастьта му и обясними съ тежкия хамидовски яремъ надъ родината му възгледи върху живота и свѣта. Орце бѣше живо олицетворение на извънредно силна воля, упорита твърдость и непоколебимо постоянство.

Както презъ време на подготвителния периодъ на атентатитѣ, така и при изпълнението имъ, Орце бѣше душата на съзаклятието. Само неговата пламенна вѣра въ правотата на избрания пѫть, твърдостьта му, неговиятъ трезвенъ и практиченъ умъ както и неизчерпаемата му енергия и желѣзна воля можаха да преодолѣятъ невѣроятнитѣ пречки за успѣха на започнатото дѣло.

Той си бѣше избралъ своя пѫть за борба съ хамидовото потистничество въ родния си край. Но зачитайки и чуждитѣ убеждения върху методитѣ за борба съ хамидовщината, той не можеше да търпи светотатството съ дѣлото. Разправятъ, че въ едно солунско кафене, гдето хората на кржжока често отиваха да пиятъ кафе, група българи спорили въ присжтствието на кржжока, заемащъ едно отъ кюшетата на кафенето, върху разногласията между върховисти и централисти. Орце, следъ като се вслушалъ въ спора, станалъ отъ мѣстото си, ударилъ по една плесница на спорещитѣ, заявявайки имъ, че въ кафене не могатъ да се водятъ подобни спорове, и се върналъ на мѣстото си. Спорещитѣ българи навели глави безъ да реагиратъ, признавайки правотата на искането на Орце.

Предупреждаването на семейството на директора на отоманската банка да се спаси отъ явна смърть, за което поменахме на друго мѣсто, издава една високо благородна душа у Орцето.

Орце бѣше и крайно бруталенъ и дори нахаленъ, когато нѣкой отъ другаритѣ му разсѣяно изпълняваше възложената му задача. Той се нахвърли брутално срещу най-вѣрния си другарь, Коста Кирковъ, и то въ деня, когато започваха атентатитѣ, за гдето на време не е била занесена храна на Мечето, който бѣше на стража въ подземието на банката, и за гдето Коста се е вгледалъ въ мазето на банката презъ решетката на улицата и съ това можалъ да хвърли съмнение между случайнитѣ минувачи за готвения атентатъ. Това издава началнически качества у незабравимия герой.

Нѣкои отъ другаритѣ сравняватъ Орцето съ динамита; той имаше сродни качества съ динамита: има ли препятствия, Орце избухваше съ цѣлата си душа, нѣма ли препятствия, той бѣше тихъ и миловиденъ като сжщинско момиче.

Орце, не вѣрвайки на силитѣ и добрата воля на нѣкои отъ съзаклятницитѣ, се държеше крайно арогантно спрямо тѣхъ. Това отнемаше много усилия на останалитѣ другари за да подържатъ необходимата сдушеность за успѣха на акцията.

Ржководството на цѣлото съзаклятие бѣше въ ржцетѣ на Орце. Той подържаше външнитѣ връзки съ София и Цариградъ писмено и лично. Той вземаше паричнитѣ суми и ги разпредѣляше между другаритѣ. Впрочемъ всичко това ставаше безъ всѣкакви формалности, защото вѣрнитѣ до фанатизъмъ едни къмъ други съзаклятници никога не помислюваха даже да дирятъ смѣтка за повѣренитѣ имъ и изразходвани суми.

Посещенията въ Швейцария и София бѣха шлифовали доста груби черти отъ характера на Орце. Той бѣше индиферентенъ къмъ живота и нуждитѣ му. Цѣлото му сжщество бѣше обзето отъ намислената идея. Нищо не бѣше въ състояние да го отклони отъ строго начертания планъ.

Нѣколко седмици преди атентатитѣ родителитѣ на Орце, тежко загрижени за милото си чедо, особено следъ убийството въ Велесъ на по-голѣмия му братъ Миланъ, пакъ въ свързка съ революцията на поробенитѣ българи въ Македония, изпратиха единъ довѣренъ свой сродникъ да увещава Орцето, щото последниятъ да се откаже отъ плановетѣ си и да се смили надъ своитѣ родители. Орце отклони всичко това съ единъ внушителенъ жестъ заявявайки, те той не иска да живѣе робски животъ.*

---

* Въ минутата, когато слагаме писалката за да припомнимъ тоя моментъ отъ живота на солунския първъ герой въ аферата презъ 1903 год., студената оловена жица на телеграфа, която единствена свързва София съ заробения Велесъ, донася тжжната весть за кончината на майката на Орце, г-жа Султана попъ Иорданова. Миръ на праха на благородната българка, която роди и изгледа двама герои, паднали за свободата на Македония.

* * *

Вториятъ по величина герой е Константинъ Иванъ Василевъ Кирковъ, именуванъ отъ другаритѣ Коста. Той бѣше младъ и хубавецъ. У него интелигентностьта и красотата взаимно си съперничеха. Тоя младъ момъкъ бѣше олицетворение на възвишенъ идеализъмъ, свойственъ само на лица, израстнали въ срѣда, гдето фамилнитѣ традиции и общиятъ моралъ сж най-голѣмата ценность.

И Коста, както Орцето, бѣше пропитъ съ крайно възвишени и общочовѣшки идеи и чувства. Той бѣше високо благороденъ, крайно учтивъ въ отношенията си и никога не мислѣше за себе си, а всичко оставаше за своитѣ другари, идеята и отечеството. Ако Орце бѣше материялната връзка на съзаклятническия кржжокъ, Коста представляваше духовното звено, което обединяваше и сгряваше душитѣ на всички съзаклятници и съчувственици.

Коста бѣше най-цѣлостна натура, способенъ както за умозрителна наука тъй и за практическа революционна борба. Тѣзи негови качества не представляваха единъ парадоксъ, защото характерната черта въ обикновения му животъ бѣше извънредната нежность въ чувства и мисли, а въ време на борба Коста бѣше смѣлъ и великодушенъ.

* * *

Третиятъ по редъ герой е Димитъръ Мечевъ, нарича нъ отъ другаритѣ си Мечето. Той бѣше коравъ и смѣлъ революционеръ и дългогодишенъ сподвижникъ по Перистеръ и Бабуна на Гоце Дѣлчевъ и Дамянъ Груевъ и тѣхенъ личенъ приятель. Той имаше срѣдна възрасть. Най-вече отъ всички той бѣше изпилъ чашата на разочарованието въ революционнитѣ борби и бѣше изтърпѣлъ извънредно голѣми физически и моролни терзания. Това бѣше го хвърлило въ особено голѣмъ песимизъмъ за всичко въ живота.

На гледъ Мечето не бѣше тъй красивъ и приветливъ, обаче по душа той бѣше извънредно неженъ, благороденъ и отзивчивъ. Всички, които сѫ имали случай да се запознаятъ отблизу съ него, сѫ оставали смаяни отъ неговия умъ, характеръ, воля и чувства.

„Нѣма да кажа голѣмъ, а ще река великъ безсребреникъ бѣше Мечето!“, заявява единъ отъ живитѣ му другари.

Въ моменти на почивка любимото занятие на Мечето бѣше черната работа въ мината „Перникъ“. Само тамъ той можеше да намѣри спокойствие и миръ на всички мисли, които го занимаваха за робска Македония. Въ разрѣзъ съ мнозинството отъ тогавашнитѣ дѣятели на революционната организация той избѣгваше да тежи на рѫководнитѣ фактори и на народа, и по тоя начинъ споредъ своитѣ разбирания той успѣваше да запази свободата си и да избѣгне всѣкакви ангажменти, които биха спънали действията му и биха му наложилп компромиси въ живота.

* * *

Илия Тръчковъ бѣше най-мълчаливиятъ отъ всички, ала, въ замѣна на това, той бѣше най-изпълнителниятъ и дѣлови герой. Както общата работа на Орце не можеше да върви безъ сътрудничеството на Коста, защото двамата взаимно се допълваха, така и въ отдѣлната конкретна акция Илия Тръчковъ допълваше Мечето.

Илия, макаръ и много по-младъ отъ Мечето, бѣше храбъръ и експансивенъ по природа. Тѣзи качества на Илия ярко го отличаваха отъ останалитѣ съзаклятници, макаръ да притежаваше и той повечето отъ качествата на останалитѣ свои другари.

Илия бѣше младъ, връстникъ на Коста и Орце, образованъ, физически достатъчно развитъ, колкото атлетъ, толкова и левентъ по душа и външность. Като венецъ на всички въ характера на Илия бѣше свойствената му дързость при появата на опасности и беззаветна преданость къмъ другаритѣ и дѣлото.

* * *

Владимиръ Пинговъ е петиятъ по редъ герой. Той бѣше сѫщо така връстникъ на останалитѣ съзаклятници и любимецъ на цѣлия крѫжокъ поради веселия си характеръ. Владо, въ противовесъ на Орце и Мечето, бѣше олицетворение на епикуреизма.

Въ най-труднитѣ и трагични моменти, при многобройнитѣ прѣчки, когато съмнението на Мечето го тровѣше до болезненость, а умътъ на Орцето изнемогваше, Владо съ своя флегматизъмъ увличаше всички и имъ въздействуваше насърдчително.

Владо правѣше всичко това по инстинктъ и несъзнателно. Обаче неговитѣ вѣрни другари се ползуваха твърде много отъ това му качество и високо го ценѣха.

Скроменъ, на гледъ спокоенъ, Владо бѣше горещо преданъ на дѣлото и винаги бѣше готовъ да умре за него. Ала и последната си минута отъ живота той искаше да изживѣе така, както е присѫщо на мнозина велешани.

* * *

Най-малкиятъ съзаклятникъ въ крѫжока бѣше **Миланъ Арсовъ**, родомъ отъ с. Ораовецъ (Велешко). Макаръ и ученикъ въ гимназията, Миланъ бѣше твърде надеженъ другарь на съзаклятницитѣ. Той е типиченъ феноменъ на епохата, която роди всички герои въ паметнитѣ борчески години на Македония. Миланъ бѣше твърде младъ, на осемнадесеть години. Но у него смелостьта съперничеше съ младостьта, а ентусиазмътъ му нѣмаше граници. Той загина далечъ отъ Македония въ пустинитѣ на северна Африка.

* * *

Като обща характеристика на съзаклятницитѣ ще припомнимъ следния фактъ отъ тѣхния животъ:

По една случайность завръщането на Мечето въ Солунъ за участие въ предстоящия атентатъ стана съ сѫщия влакъ, съ който се пренасяше тѣлото на убития въ Прищина руски консулъ Щербинъ. Съзаклятницитѣ се бояха да не би Мечето да бѫде откритъ по пѫтя и съ това да се осуети съзаклятието. За да се справятъ съ тази евентуалность, тѣ се въорѫжиха съ бомби и револвери и вкупомъ се отправиха за гарата на скопската линия, чакайки влака отъ Скопье. Планатъ имъ бѣше да избиятъ полицията, ако тя е заловила другаря имъ, и по тоя начинъ ди го освободятъ, или пъкъ, въ случай че това не имъ се удаде, да хвърлятъ бомби срещу придружаващитѣ Мечето полицаи, даже съ рискъ да бѫде убитъ и самиятъ Мечето.

Обаче тъкмо стигнали на гарата, тѣ забелѣза консулитѣ да пристигатъ за посрѣщане тѣлото на Щербинъ. Коста каза на другаритѣ си съзаклятници, че сега е моментъ да се извърши нѣщо по-велико отъ проектиранитѣ атентати. Ето удобенъ случай да се застраши животътъ на официални представители на Европа, която крепи тиранически режимъ въ Македония. Смѣлитѣ съзаклятници имаха всички срѣдства и нуждната смѣлость за да осѫществятъ една такава акция. Тѣ се оттеглиха на страна и следъ кратко съвещание решиха да изоставятъ тоя прелъстителенъ случай за алчнитѣ имъ за отмъщение души и да останатъ вѣрни на доизкарване подготвенитѣ вече динамитни атентати.

* * *

Единъ съвременникъ на тия събития казва: „Всичкитѣ съзаклятници можеха да се спасятъ стига да искаха, защото тѣ бѣха господари на града отъ осъмь часътъ, вечерьта, до два часътъ следъ полунощь“. Но тѣ не мислѣха да се спасяватъ, а бѣха решили да умратъ въ смѣла борба за провалянето на потисническия режимъ въ родната имъ страна Македония.

Тленнитѣ останки на героитѣ почиватъ въ българскитѣ гробища въ Солунъ, люлката на македонската просвѣта и революция, а тѣхнитѣ немирни духове неспокойно витаятъ по кървавия небосклонъ на поробена Македония и напомнятъ на вѣрнитѣ синове на тѫжната родина да не забравятъ, че само въ беззаветната борба стои залогътъ за по-добро бѫдеще и по-добри дни на измѫченото македонско население.

Нека бѫде вѣчна паметьта на храбро загиналитѣ солунски герои и примѣрътъ имъ за самопожертвование високо назидателенъ за младото българско поколение!“

Ще прибавимъ, че загиналитѣ заговорници не сѫ оставили никакви свои портрети. П. Шатевъ въ книгата си дава бледни репродукции на две снимки на починалитѣ въ гр. Мурзукъ (Африка) Ив. Бошняковъ (родомъ отъ Охридъ) и Миланъ Арсовъ.

Л. М.

I.

Биографични данни. — Копаене каналъ подъ цариградската отоманска банка за да се хвърли въ въздуха. — Шатевъ взема деятелно участие въ тая работа. — По една случайность всичко се разкрива и участницитѣ попадатъ въ затворъ.

6 ноемврий 1908 г.

Пълното ми име е Павелъ Поцевъ Шатевъ; роденъ съмъ въ Кратово на 1882 г. 2 юний. Свършихъ първоначално училище въ Кратово, сетне въ Скопье свършихъ III-класното училище, следъ което следвахъ въ реалната гимназия въ Солунъ отъ IV до VII класъ, който завършихъ съ матура въ 1899/1900 учебна година. Презъ ваканцията отидохъ въ Цариградъ и работихъ въ групата на Мерджановъ и Соколовъ.

Още като ученикъ отъ VI класъ ме заинтересуваха за дѣлото Пере Тошевъ, тогава околийски инспекторъ, и Хр. Матовъ, учитель въ гимназията. И преди това, още въ IV класъ, презъ ваканцията вече участвувахъ въ революционния комитетъ въ Кратово. Като следвахъ въ гимназията, знаехъ заедно съ другаритѣ си горе-долу какво върши комитетътъ, но не съчувствувахме твърде на комитетскитѣ работи, бѣхме нѣкакъ недоволни отъ вървежа на работитѣ на комитета.

Славчо Мерджановъ дойде на 1898—9 уч. година въ Солунъ отъ София. По-напредъ е билъ въ Женева, гдето е издавалъ вестникъ „Отмъщение.“ Агитацията му бѣше да ни предразположи къмъ терористическа борба безъ да бѫдемъ противъ комитета. Идеята му бѣше да се създадатъ работници по професия, съ това само да се занимаватъ, а не да си гледатъ друга работа та покрай това и освободителното дѣло. Мерджановъ остана 3—4 месеца въ Солунъ. Съ мене заедно се сближиха съ него и другаритѣ ми Орданъ попъ Ордановъ, Константинъ Кирковъ и Тодоръ Богдановъ, всички родомъ отъ Велесъ.

Цельта на Мерджановъ бѣше да намѣри срѣдства; Богдановъ и Кирковъ се съгласиха да се представятъ задигнати отъ български комити, — това стана и съ съгласието на Гоце Дѣлчевъ. Бащата на Кирковъ бѣше търговецъ въ Велесъ. Той е ималъ нѣкакви имоти въ София, въ Курубагларъ, продалъ ги и даде откупъ 250 лири. Въ София ги броилъ паритѣ на Гоце Дѣлчевъ. Цельта на Мерджановъ е била още, като вземе крупна сума, да предприеме нѣкоя сериозна акция, въ която да взематъ участие и реченитѣ ми другари. Орданъ попъ Ордановъ напустна гимназията въ VI класъ и всички се бѣха събрали — Кирковъ, Богдановъ и Ордановъ — въ София. Азъ не бѣхъ толкова замѣсенъ въ тия тѣхни планове и работи. Останахъ да довърша гимназията, но бѣше уговорено, ако се отвори работа, и азъ да взема участие. Мерджановъ ни бѣ изпратилъ революционна литература — отъ Степнякъ „Подземна Русия“ и др. Ние искахме да подражаваме на рускитѣ нихилисти. Мерджановъ бѣше обзетъ отъ идея да се действува терористически по примѣра на рускитѣ революционери. Той бѣше либераленъ човѣкъ, съ крайни либерални убеждеиия, но не бѣшо социялистъ, по-скоро бѣше националистъ. Въ Женева заедно съ Герджиковъ и Манджуковъ надъхали се съ революционни идеи въ тамкашнитѣ кржгове, Мерджановъ и другаритѣ му дойдоха презъ 1898—9 учебна година. Презъ 1899/900 год. тѣ бѣха въ София. Сарафовъ бѣше поелъ Върховния комитетъ и тѣ намислятъ да предприематъ самостоятелна акция и отиватъ въ Цариградъ. Първомъ отива Славчо Мерджановъ подъ име Василъ Стояновъ, сетне и Петъръ Манджуковъ подъ име Илия Дуровъ. Тѣ и двамата презъ 1897/8 година сѫ били въ Пирина съ четата на Гоце Дѣлчевъ, бѣха се скитали съ четниците и се бѣха върнали та затова бѣха нелегални и затова имаха псевдоними. Тѣ отидоха въ Цариградъ въ време на рамазана въ 1899 г.

Цельта имъ е била въ Цариградъ да подкопаятъ отоманската банка съ зданието на режията на тютюнитѣ. Не почнали докато не дошелъ Соколовъ. И той е билъ въ Гоцевата чета. Соколовъ и Манджуковъ бѣха трима приятели. Соколовъ е билъ човѣкъ на изпълнение, а Славчо — да прави планове. Соколовъ пристига, наематъ една кѫща близу до банката — на южната часть на банката, наематъ една малка кѫща на три етажа и захващатъ работата. Кѫщата е билъ наета ужъ за депозитъ на книги на печатницата на Нончо Стояновъ, гдето се печатаха „Вѣсти.“ Магазинътъ ще бѫде ужъ складъ за хартия. Захванали да копаятъ тримата — Манджуковъ, Мерджановъ и Соколовъ. Внесли вѫтре голѣми сандъци съ книги, два сандъка съ брошурки: една брошура бѣше на руски и турски за изучаване турския езикъ, а друга съдържаше молитви. Другитѣ сандъци сѫ били празни, за да се туря вѫтре пърстьта. Отгоре се туряха книги.

Тѣ бѣха въ връзка съ едного отъ арменския комитетъ по име Козаковъ.

Въ това време Орданъ попъ Ордановъ отива въ Солунъ да търси и тамъ сгодно мѣсто, за да се подкопае и солунската отоманска банка. Солунската група състоеше отъ 8—9 души. Въ нея влизахме азъ, Костантинъ Кирковъ, Орданъ попъ Ордановъ и Димитъръ Кощановъ (последниятъ бѣше терористъ на Централния комитетъ, отдѣли се отъ него и влѣзе въ нашата група), Илия Тръчковъ, Владимиръ Пинговъ, Тодоръ Богдановъ и Тодоръ Органджиевъ.

За да може да се подържа групата нѣкое време, Кирковъ открадна нанизитѣ и пърстенъ на тетка си, та мѫжътъ ѝ ги откупи отъ насъ за 36 лири. Нае се една берберница; берберинъ стана Владимиръ Пинговъ. Съ тѣзи пари се минаваше презъ априлий, май, юний, 1900 год. Надѣвахме се, че ще получаваме пари отъ Мерджановъ, но Мерджановъ бавно я караше. Мерджановъ поиска отъ нашата група едного да отиде на помощь, да помага на работата въ Цариградъ. Ние това приехме, защото ни бѣше сгодно да имаме тамъ единъ човѣкъ, за да влияе на Мерджанова и по-бързо да ги известява и да ни праща, каквото ни трѣба. Реши се азъ да отида въ Цариградъ.

Сарафовъ пращаше на Мерджанова, колкото му искаше, — по 1000 до 2000 лева. Ние поискахме въ замѣна на мое мѣсто единъ чуздъ човѣкъ, за да бѫде на берберницата. Чрезъ Козакова Мерджановъ получава едно ерменче по име Кристи (псевдонимътъ му бѣше Кьосе Аристиди). Така се размѣнихме. Почвата въ Солунъ бѣше ровка и тукъ можеше работата да се свърши за два месеца, а въ Цариградъ се указа скала та изискваше тежка работа до 5—6 месеца. Азъ писахъ въ Солунъ да спратъ тамъ работата, докато се привърши работа въ Цариградъ. Попъ Ордановъ, Кристи и Тодоръ Органджиевъ и Пинговъ останали въ Солунъ, а другитѣ ги пратили въ Велесъ да седятъ у дома, за да не се харчатъ пари. Кощанова го интернираха по една афера, като бившъ терористъ на Ц. К., въ Горна Джумая.

Въ туй време ние работѣхме въ Цариградъ. Смѣняхме се двама и двама — Славе и Соколовъ 15 до 20 дена, сетне Манджуковъ и азъ.

Каналътъ първомъ вървѣше перпендикулярно 4$^1/_2$ метра, широкъ бѣше до $^1/_2$ метъръ, а сетне се насочваше право къмъ кьошето на банката, хоризонтално. До банката имаше 14$^1/_2$ метра. Каналътъ вжтре бѣше високъ, колкото да седне човѣкъ кърстато като свие малко главата. Работѣхме съ стоманени длета. Бѣше чиста скала, но мека. На день можеше да се напредне най-много 1 дециметъръ. Освѣтлявахме съ спермацетова свещь. Горе единъ седи на дупката съ обикновено духало, като у налбантитѣ, и презъ гумена трѫба праща въздухъ. Три минути да не духа духалото, свещьта угасва и работникътъ не може да дише.

Само денемъ се работѣше, а нощемъ се качваме горе на 2-ия етажъ да спимъ. Нощемъ не можеше да се чука, защото часовиятъ при банката ще чуе въ тишината. Когато единиятъ спи, другиятъ трѣба да бѫде буденъ, за да не би въ съна нѣщо гласно да говори или да кашле, защото се знаеше, че магазинътъ е затворенъ, че е складъ и че нѣма вжтре хора. Денемъ единъ вжтре работи най-много два часа (повече не може да издържи), а другиятъ стои на духалото, сетне обратно. Другитѣ двама бѣха въ града, — приематъ кореспонденция и пр.

Вода се внасяше въ шишета, голѣми, валчести (галуни), — ужъ мастило. Внасяше се вода за пиене и стигаше за 1 месецъ и 1$^1/_2$ месецъ. Отъ тая вода само пиехме, а не се миехме, освенъ когато ще излѣземъ вънъ. Нанчо, синътъ на печатара, дохождаше на четири дена въ опредѣлено време ужъ да взима нѣщо отъ склада. Ние знаехме, точно кога ще дойде, и единъ часъ по-рано излизахме, маскирахме входа въ канала съ дъски и се качвахме въ горния етажъ та Нанчо си влизаше свободно, оставяше горе сирене, консерви, и пр. за четири дена.

Съ торба на вѫже камънитѣ ги вадѣхме изъ дупката и пълнѣхме съ тѣхъ сандъцитѣ. Азъ дойдохъ въ юлий 1900 г. и работихъ три месеца до началото на септемврий (9—10-ти септ.), а преди мене тѣ бѣха работили три месеца та всичко шесть месеца. Достигнахме до самото кьоше на банката. Последниятъ метъръ на канала ние го изкопахме въ 3 дена. Почвата бѣше вече помека, скалата отъ водата на стрехитѣ бѣше омекнала. Ние вече чувахме електрическата машина, що освѣтлява банката. Направихме по $1^1/_2$ метъръ разклонение на две страни отъ кьошето на банката.

Тая идея ни даде Саракиновъ, офицеръ, който мислѣше, че е така по-добре, и каза да туримъ по 50 килограма динамитъ. Саракиновъ бѣше дошелъ съ списъкъ за учители, да се натрапятъ на екзархията. Динамитъ ни се обеща още презъ месецъ юлий отъ Козаковъ, който бѣше любезенъ та ни го достави въ Цариградъ. Динамитътъ пристига и Козаковъ пратилъ единъ турчинъ и единъ ерменецъ да го извадятъ отъ парахода съ два куфера. Като го носили, понеже билъ много тежъкъ въ сравнение съ обема, турската полиция ги спира, залавя динамита, и отъ хамалитѣ посоченъ, Козаковъ биде арестуванъ, но сетне като руски подамикъ биде изпратенъ въ Сибиръ.

Нищо не се откри за насъ. Козаковъ не откри нищо. — Ние трѣбваше да търсимъ новъ динамитъ. Убиха краля Хумбертъ въ Италия и по поводъ на това полицията се раздвижи. Ние се скрихме. Имаше единъ шпионинъ, българинъ, по име Ганчевъ, родомъ отъ Русчукъ. Той ни знаеше само така, съмнявалъ се е за насъ, и ни предалъ та ни арестуваха. Само у Мерджанова се намѣри едно шифровано писмо отъ Матова. Това писмо оставилъ Мерджановъ въ французко-бълг. речникъ задъ кожата на гърба. Полицията го намѣри. Мерджановъ не можеше даже да го прочете; азъ го познахъ по почерка, че е отъ Матова. Мерджановъ не знаеше съдържанието даже. Бѣха изтезавали Мерджанова, но нищо. Арестуваха ни на 14 септемврий, а въ края на октомврий ни освободиха. Сарафовъ чрезъ Радославова действувалъ предъ княза, а князътъ чрезъ Мелхаме поискалъ да ни освободятъ. Никой не е мислилъ, че ние вършимъ друго освенъ обикновена комитаджийска работа. Писмото на Матовъ се отнасяше до ония учители, които трѣбваше да се натрапятъ на екзархията. Когато ни освободиха, бѣше дошелъ Ст. Гешевъ за бълг. дипломатически агентъ. Каза ни, че благодарение на нѣколкократното му отиване до великия везиръ сега сме свободни. Другъ пѫтъ — каза ни той — не дейте се впуска въ такава работа, защото ще развалите добритѣ отношения между Турция и България. За тримата ми другари, български поданици (Соколовъ бѣше съ собственото си име), каза да дойдатъ въ агентството на другия день, а за мене ми се каза, че ще бѫда заточенъ въ родния си градъ Кратово. Така и стана. Другаритѣ ми се върнаха въ София и сѫ докладвали на Сарафовъ, какъ стои работата. Ние вече не можехме да се върнемъ. Сарафовъ съ съгласието на Мерджанова и Соколова, наредилъ Кипровъ да отиде въ Цариградъ и да почака още Димитъръ Кошчановъ, който бѣше интерниранъ въ Горня Джумая. Планътъ бѣше, този съ майка си да мине въ България, а отъ тукъ да дойде въ Солунъ, та да продължи той нашето дѣло. Кипровъ заминава въ Цариградъ и отъ любопитство отива съ Нанчо да види канала. Кипровъ взелъ че шифровано описалъ канала въ рапортъ до Ц. К. въ Солунъ. До тогава Ц. К. нищо не е знаялъ за нашата работа. Тъкмо когато Матовъ взелъ писмото отъ австрийската поща и си го турналъ въ архивата, става Солунската афера, арествуватъ Матова, залавя се архивата, открива се шифърътъ, прочита се писмото и веднага изпращатъ писмото въ Илдъза. Султанътъ, безъ да обажда на полицията, направо заповѣдалъ да запечататъ магазина. Последватъ многобройни арести. Нончо и баща му Калчо Стояновъ (тѣ сж отъ Ресенско) ги затварятъ, осждили ги на 101 година и ги пратили на заточение въ Синапъ. Пуснаха Нончо сега следъ 11 юлий, а баща му умрѣ тамъ. Азъ съ телеграма отъ София се научихъ, че е открита работата. Телеграмата бѣше отъ Орданъ попъ Ордановъ и гласѣше: „Васковата невѣста умрѣла“ (Василъ Стояновъ). Азъ разбрахъ, и по организационенъ каналъ избѣгахъ въ Кюстендилъ.

За цариградската банка и за солунската може да сж отишли до 800 лири, — споредъ моитѣ изчисления.

Соколовъ и Мерджановъ бѣха влѣзли въ Одринско съ чета съ намѣрение да хвърлятъ ориентекспреса, но сетне се отметнали отъ тоя планъ.

II.

Започва се копаене подземенъ каналъ до солунската отоманска банка. — Участието на Борисъ Сарафовъ. — Влияние на задграничната революционна литература и особено на рускитѣ революционери. — Набавяне динамитъ за солунското предприятие. — Опитъ да се извърши подобенъ атентатъ и въ Одринъ. — Гарвановъ попрѣчва атентаторитѣ да се сдобиятъ съ голѣмо количество динамитъ. Последнитѣ си набавятъ другъ динамитъ.

7. XI. 1908 год.

Солунскиятъ каналъ тогава бѣше готовъ половината — бѣше преустановена и работата, както бѣше уговорено, докато се свърши цариградската работа. Когато въ Цариградъ се случи нещастието, замаскира се въ Солунъ каналътъ и се напустна дюкянътъ. Взе го единъ италянецъ безъ да подозира нѣщо.

Ние не знаехме, дали ще може да се поднови работата. Решихме, за да не се повтори цариградската афера, първомъ да туримъ на ржка динамита, че сетне да почнемъ да работимъ на канала.

Азъ дойдохъ въ София и тукъ бѣше Орданъ попъ Ордановъ, главниятъ инициаторъ на солунския атентатъ. Ние следѣхме работитѣ на рускитѣ революционери. Борисъ Сарафовъ бѣше вече падналъ. Орданъ попъ Ордановъ бѣше сондиралъ Цончева и Михайловски, като имъ бѣше изложилъ идеитѣ си, какво македонскиятъ въпросъ е сложенъ, че ако не се нападнатъ европейскитѣ капитали, нѣма да може да се издейстувва нищо и пр. Цончевъ и Михайловски отказали, понеже то щѣло да бжде вредно за българскитѣ интереси. Орданъ попъ Ордановъ замина за Женева да се срещне съ Бориса, да го склони да му даде пари, и второ, да се упознае по-отблизу съ рускитѣ революционери. Отива въ Женева и се запозналъ съ група руски социалисти и комунисти. Той имъ изложилъ мнението си, какъ мисли да действува въ Македония, и тѣ сж го насърдчили и напълно одобрили плана му. Тѣ бѣха дали на Орце и революционни книги, подаръкъ намъ — отъ Жанъ Графъ „Анархията и умиращото общество“, на руски и френски, и отъ Крапоткина „La conquête de paine“, au jour après la Revolution“. Ние четохме тия съчинения. Имаше и други брошури: „Исторически писма“ на П. Лавровъ, прочутия социалдемократъ и др. Борисъ отъ Лондонъ се завърналъ и се срещналъ съ Орце въ Женева. Борисъ даде на Симеонъ Радевъ 15,000 фр. за издаване на „Mouvement macédonien“, на Орцета бѣ далъ 10,000 лева (Орце банкнотитѣ предъ мене ги брои), а бѣше далъ пари и на Вжтрешната организация, още далъ лебедови револвери и патрони следъ като бѣше станало съгласието Давидовъ да влѣзе вжтре. Орце дойде съ паритѣ тукъ. Тогава видѣхме, че не можемъ да се сравняваме съ рускитѣ революционери и се видѣхме нищожна групица безъ ржководни идеи; повече по инстинктъ работѣхме. Решихме да действуваме като малка груга прямо на своя глава.

Орце отиде въ Солунъ съ намѣрение да приготвимъ всичко, за да подновимъ работата. Той трѣбваше да наеме дукянъ близу до банката, ако е възможно сжщия. Орце намира човѣкъ, нѣкой си Марко Иванъ Бошнаковъ отъ гр. Охридъ, за да наеме бакалница. Дадохме му 100 лири, за да си нареди по-приличенъ дукянъ, споредъ улицата, която бѣше по-добра, да си нареди шкафове, да има всичко, конякъ и пр., за да се изпълни дукянътъ. Наемътъ се покриваше отъ печалбитѣ. Това стана. Главно бѣше да се осигуримъ най-първо съ динамитъ. Борисъ бѣше обещалъ на Орце 1000 килограма динамитъ, освенъ даденитѣ десеть хиляди лева. Борисъ го бѣше купилъ чрезъ Тюфекчиева и Д. Ляповъ отъ Белгия. Тоя динамитъ трѣбваше да мине презъ Марсилия, а отъ тамъ чрезъ компанията Freycinet трѣбваше да се стовари на митницата въ Деде-Агачъ. За опитъ се прати първомъ едно буре, и то въ видъ на материялъ за филоксера. Митнишкитѣ власти го пропустнаха, и ние го получихме, стотина килограма динамитъ. Ние бѣхме сигурни, че и остатъка ще получимъ по тоя пжть. Затова пратихме четника Димитъръ Мечевъ (отъ Велесъ), опитенъ четникъ (работилъ дълги години съ Гоце Дѣлчевъ въ Пирина и Перистера), да отиде въ Одринъ и да заеме единъ дукянъ близу до австрийската поща, за да почне оттамъ да копае лагъмъ, за да дигнемъ на въздуха и австрийската поща въ Одринъ. Манджуковъ остана въ Пловдивъ за да води кореспонденция съ Женева и Парижъ (съ Бориса), да се разправя съ Тюфекчиева заради динамита и да кореспондира съ всички насъ. Азъ отидохъ въ Кюстендилъ да се погрижа да препратя едно количество (60 кил.) сѫщински нобеловъ динамитъ, откраднатъ отъ една кариера въ Ямболско, попадналъ въ рѫцетѣ на Сарафовия комитетъ и сетне складиранъ отъ последния въ една частна кѫща.

Димитъръ Мечевъ стоя въ Одринъ отъ априлъ до ноемврий 1902 год.

Вѫтрешната организация бѣше уведомена чрезъ представителитѣ си въ София, Туше Дели Ивановъ и Димитъръ Стефановъ, въ смисълъ, че подобни акции ще се предприематъ отъ насъ въ Солунъ. Динамита чакахме отъ априлъ до ноемврий. Той пристигналъ въ Марсилия. Най-сетне отъ компанията Freycinet отъ Цариградъ получихме карта, съ която ни подканяше да си дигнемъ стоката, която била пристигнала въ Деде-Агачъ. Намѣрихме единъ контрабандистъ влахъ (цинцаринъ) за да ни извади стоката съ условие да му дадемъ 50 наполеона напредъ и 50 наполеона сетне. Влахътъ бѣше въ лични отношения съ Сарафова, бѣше добъръ, посветенъ въ дѣлото човѣкъ. Орце отиде въ Деде-Агачъ, отива въ митницата — нищо нѣма, а влахътъ избѣгалъ, динамитътъ билъ изваденъ и депозиранъ въ една кѫща, и то, както сетне се разбра, по указанието на Гарванова. Гарвановъ е билъ личенъ приятель съ влаха. Следъ това дохожда Михаилъ Герджиковъ отъ Одринско, влиза преоблѣченъ като попъ въ Деде-Агачъ и взима отъ дедеагачкия рѫководитель динамита и си го занася въ Одринско. Всичко туй се извършило тайно отъ насъ по нареждането на Гарванова. Цельта на Гарванова е била да осуети едно наше прибързано действие. Герджиковъ нищо не е знаялъ; писали му: „Ела да си вземешъ динамита,“ и той, жъденъ за такова нѣщо, дохожда и го задига. Ние между туй търсимъ влаха и го държимъ отговоренъ. Вторитѣ 50 наполеона му билъ броилъ Гарвановъ. Той му е говорилъ като нашъ началникъ, отъ наше име, да складира динамита въ известно мѣсто и да си замине. Влахътъ се именува Алексионъ. Доказа се това съедно писмо до Тюфекчиева.

Следъ като пакъ се осуети за насъ тая пратка съ динамитъ, ние повикахме Димитъръ Мечевъ отъ Одринъ, гдето той бѣше наелъ единъ малъкъ дукянъ, въ който продавалъ трици, жито, оризъ и пр., да си дойде въ София. Въ София дохожда и се залавяме да пренасяме ония 60 килограма динамитъ отъ Кюстендилъ. Нобеловиятъ динамитъ е въ пакетчета и прилича досущъ на жълтъ хайверъ. Едно момче, велешанче, служеше на линията Бѣлградъ-Цариградъ въ спалнитѣ вагони (Wagons-lits). На гарата въ София ние всѣки пжть му оставяхме въ патронташъ до 5 килогр. динамитъ, окачвахме го въ нуждника, въ долапчето. Въ Цариградъ той излиза като служащъ въ желѣзницата съ форма, излиза по-късно, следъ пжтницитѣ. Полицията не се съмнява въ него, и така той занася динамита въ шантана „Palais de cristale“ въ Пера и го предава на една чехкиня, Мария. Тая Мария е била въ София по-напредъ келнерка въ ресторантъ Батембергъ, гдето останала длъжна та си заложила тукъ пръстенъ, златенъ кръстъ, креватъ, възглавници и пр. Съ нея се познаваха нашитѣ отъ тукъ. Велешанчето, по име Миланче, ние го упжтихме къмъ тая Мария. Тя, следъ като единъ-два пжти така ни услужи, изяви желание да и откупимъ заложенитѣ нѣща, и ние ги откупихме и ги изпроводихме. По този начинъ изпратихме всичкитѣ 60 кгр. динамитъ, който Мария криеше у себе си. Следъ това Орце дохожда отъ Солунъ въ Цариградъ, купува риба, и въ варели подъ видъ на риба (сардели) препраща динамита въ Солунъ, въ тенекиени кутии подъ рибата, въ нѣколко варели. Азъ стояхъ въ Кюстендилъ и чакахъ друга пратка до 100 килограма мелинитъ, който Тюфекчиевъ по заповѣдь на Бориса ни предаде въ София. Той го продавалъ по 8 лева килограма; Борисъ го бѣше платилъ. Гоце Дѣлчевъ бѣше въ течение на всичкитѣ тия наши работи. Гарвановъ често е рапортиралъ на Гоце, че ужъ ние постоянно сме агитирали противъ Организацията. Гоце винаги се влияеше, той бѣше съ добро сърдце. Единъ пжть ни каза: „Азъ по душа съмъ анархистъ, по убеждение социялдемократъ, а по дѣла революционеръ“. Искаше да ни каже, че той ни симпатизира, но че е ангажиранъ съ революционното дѣло, съ Организацията, та не може въ всичко да ни подържа. Той често се подаваше ту на влиянието на Гьорче Петровъ, ту на Туше Делииивановъ и др.

Като стигнаха 60-тѣ килограма динамитъ, Орце казалъ на Гарванова, че имаме вече динамитъ, и ако иска, да дойде да го види. Ние въ София пъкъ казахме на Дѣлчева, че имаме 100 килограма мелинитъ, полученъ отъ Тюфекчиева чрезъ Бориса. Нарочно му казахме щото и той и Гарвановъ да знаятъ, че имаме динамитъ, сиречъ, че не сме съ свързани ржце, че можемъ да действуваме. Гарвановъ писалъ на представителитѣ, че имаме динамитъ. Тѣ повикаха Димитъръ Мечевъ и му казали, да на бързаме съ нѣкои действия до 1. априлий 1903 г., защото Организацията била порждчала пушки и патрони и др., които до 1. априлий трѣбвало да се внесатъ. Това е говорено на Мечева презъ ноемврй 1902 г. Ние се съгласихме ди чакаме до 1. януарий, но съ условие да ни броятъ 250 наполеона, за да се подържаме до тая дата. Тогава Дѣлчевъ и представителитѣ изброяватъ на Мечева отъ Мисъ-Стоновитѣ пари 250 лири. Мечевъ ги донесе въ една кърпа у дома, и азъ съ него ги преброихме. Направихме съглашението. Гарвановъ между туй не преставаше да хули нашитѣ другари въ Солунъ, а тѣ отъ друга страна бѣха до край озлобени противъ него заради 1000-тѣ килограма динамитъ, за които отлично бѣхме разбрали, че то е на Гарвановъ работа, но не ни изнасяше открито да го изявимъ, па и нѣмахме доказателства. Отношенията бѣха станали натегнати до убийство. Ние заявихме на Гоце и на представителитѣ на Гарванова, че ако се случи нѣкой отъ нашитѣ другари да падне убитъ отъ човѣкъ на Организацията, ние само тѣхъ ще държимъ отговорни и тѣхъ ще убиемъ.

III.

Работата съ изкопаването на канала до солунската отоманска банка се засилва. — Шатевъ и тукъ деятелно участвува. — Гарвановъ и Груевъ не успяватъ да предотвратятъ намислената опасна акция на заговорницитѣ. — Последнитѣ пристжпятъ къмъ изпълнение на своя планъ. Шатевъ първомъ запалва парахода „Гвадалквивиръ“.

Дойде месецъ януарий. Мелинитътъ, 100 килограма, бѣше въ Кюстендилъ. Презъ януарий го пренесохъ до Кочани съ чета, а отъ тамъ Тодоръ Органджиевъ, който стоеше въ Велесъ, извиканъ отъ мене, дойде въ Кочани и го дигна въ чували съ оризъ та го докара въ Велесъ. Отъ тукъ го изпратиха въ тенекии, ужъ зейтинъ (има сжщата тежесть като зейтинътъ), право въ Солунъ.

Като видѣхме, че повече динамитъ не ще имаме, решихме да се ограничимъ само съ Солунъ. Тогава вече се почна копане на канала, отъ който една часть бѣше изкопана откъмъ новия магазинъ. Когато се копаеше първиятъ каналъ, земята се изнасяше въ пакети отъ книга, турени въ сандъкъ, и ужъ като боклукъ се хвърляше въ морето. Сега, при копането на втория каналъ нѣмаше нужда да се изнася пръстьта навънъ, защото новиятъ каналъ се съедини съ стария, та въ стария каналъ се трупаше пръстьта отъ новия. Когато се напълни стариятъ каналъ, земята, що артисваше, я тъпчехме въ мазата (зимника) на дукяна, гдето бѣха нобеловиятъ динамитъ и отдѣлно мелинитътъ. За случай, че полицията би подушила и би се явила да обискира мазата, гдето се работѣше и гдето винаги имаше двама души, ние бѣхме турили 5 килограма мелинитъ въ стария каналъ въ едно шише, свързано чрезъ фитилъ съ новия дюкянъ. Тоя фитилъ горѣше 50 с. м. въ минута. Гоце ни даде тоя фитилъ съ капсули, гърмяще сребро една кутия и още нѣколко петарди. Отъ тоя „червенъ фитилъ" поставихме. Въ случай, че полицията би доближила до мазето, отъ мазето би запалили фитиля, за да изгърми мелинитътъ въ стария каналъ, та да направи шашарма, да спре полицията, за да има време нашиятъ човѣкъ въ мазето да замъкне съ себе си нобеловия динамитъ до основитѣ на банката. Вече бѣхме дошли до нея, оставаше да се направятъ разклонения, да се стъкми и мелинитътъ въ тенекия съ капсули, съ фитилъ и пр. та да запали съ кибритъ динамита (нобеловия), да хвърли на въздуха банката и, разбира се, и самъ да загине. За това бѣше онова шише съ динамитъ въ стария каналъ.

Тѣ почнаха да довършватъ канала презъ февруарий 1903 г. Азъ заминахъ за Солунъ на 18 февруарий. Заминахъ презъ Одринъ съ чуждъ пасапортъ по желѣзницата направо въ Солунъ. Тамъ вече се работѣше, — бѣха събрани другаритѣ. Петъръ Манджуковъ и Дим. Кошчановъ бѣха останали въ България. Нѣмаше нужда отъ повече хора, а тѣ бѣха по-предприемчиви хора, които можеха да образуватъ отдѣлна група. Мечевъ временно бѣше въ София, понеже бѣше поизвестенъ на турцитѣ.

Въ Солунъ азъ отивахъ ужъ да държа зрѣлостенъ изпитъ въ гимназията подъ име Георги Манасовъ (като Павелъ Поцевъ бѣхъ вече държалъ зрѣлостенъ изпитъ). Стояхъ тамъ и работихъ въ канала. Презъ мартъ месецъ случайно копаеха канализация презъ сжщата улица покрай банката. Много се бояхме, да не би да се открие нашиятъ каналъ, който бѣше на дълбочина $3^1/_2$ метра, но за щастие каналътъ за геризитѣ се копаеше на 2 метра дълбочина. Ние бързахме,—колкото тѣ приближаваха съ гириза до канала, толкова ние бързахме да свършимъ канала до банката. Въ туй време, презъ мартъ, въ европийскитѣ вестници се яви съобщение, чо македонски дейци тъкмятъ въ Македония атентати противъ европейскитѣ капитали. Узнали бѣха отъ софийски източникъ, отъ хора, които насъ ни познаватъ и сж бъбрили нѣщо предъ европейски кореспонденти. На турцитѣ не минаваше презъ ума, че ще минираме банката, ами си мислили, че както арменцитѣ ще нахълтаме въ банката, та правителството тури силна стража около нея. Въ това време, срѣдата на мартъ, презъ страстната недѣля, ние вече бѣхме поставили динамита и мелинита въ тенекии, всички нагласени съ фитили. Опасявахме се много да чакаме, едно че влагата можеше да обезсили особено нобеловия динамитъ, отъ друга страна рискътъ бѣше голѣмъ, а уговорения съ Организацията срокъ за чакане изтичаше. Почакахме още 15 дена, да мине великденьтъ, и решихме да пристжпимъ къмъ дѣлото.

Мечевъ още на 16 мартъ бѣше пристигналъ. Даме Груевъ бѣше неговъ старъ познатъ. Мечевъ и Даме бѣха интимни приятели. Даме го питалъ, какво става вашата работа, а Мечевъ му казалъ, че всичко е готово и че нищо вече не може да попрѣчи на работата. Даме казалъ на Гарванова и на другаритѣ отъ Ц. К. Тогава Гарвановъ повиква Орданъ попъ Ордановъ (Орце) и му обещава 1800 лева за да свършимъ и намисленото въ Одринъ та да отиде веднага. Даме билъ казалъ на Мечовъ, да отложимъ атентата до подиръ въстанието, като последенъ ударъ за Европа. Мечевъ му отговорилъ, че той като познава, доколко е въоржженъ народътъ, не вѣрва, че едно въстание е спасително, напротивъ, то ще докара да се разорятъ районитѣ, и за това той не е за никакво въстание. Даме му отговорилъ, че споредъ него по-добре е да се отложи атентатътъ, а знае, че той не може това да ни го наложи. Гарвановъ, като е предлагалъ на Орцето 1800 лева за да отиде въ Одринъ, не е смѣялъ нищо открито да съветва както Даме. Орце хладно отговорилъ на Гарванова, че ние нѣмаме намѣрение да почваме нова работа въ Одринъ и че се страхуваме и това дѣло да не се осуети. И наистина се страхувахме и то най-много отъ Гарванова, да не би да се разгласи работата.

Оставаше да си направимъ плана за атентата. Азъ и Мечевъ, докато бѣхме още въ София, преди да тръгнемъ, попитахме единъ нашъ македонецъ, който добре разбираше европейската дипломация, какъ мисли той относително нашия планъ (общо говорено). Той се произнесе одобрително: тамъ е, каза той, болното мѣсто на Европа — европейскитѣ капитали. Попитахме го, на коя държава е най-добре да се пакости. Той, като ни описа, какъ сж разположени европейскитѣ държави, каза, че най-много прѣчатъ Русия и Австрия на нашитѣ работи, макаръ че сж най-заинтересувани, та ако бихме засегнали тѣхнитѣ капитали, тѣ пакъ нищо нѣма да направятъ, защото нѣматъ намѣрение да измѣняватъ работитѣ въ Македония. Приведе ни за примѣръ случкитѣ съ убийството на рускитѣ консули. Русия можеше тия поводи да използува, ако да е имала намѣрение да прокарва реформи и пр. Сжщо и Австрия. Затова препоржчваше да се закачатъ интереситѣ на другитѣ освенъ на Англия, понеже Англия, макаръ че силно симпатизира, е сама, безъ съюзници, та не ще излѣзе сама. Оставаха Франция, Италия, малка Белгия и др. Ние разсѫдихме, че Франция най-много може да повлияе и да склони и Русия негли да действува. Затова решихме да изгоримъ единъ французки параходъ. Нашиятъ съветникъ, когато дойде дума за Франция, искаше да ни каже да не закачаме и нея.

Следъ това съвещание като се прибрахме въ Солунъ, заедно съ другаритѣ решихме да почакаме, когато дойде французки параходъ на Messagette Maritime, да го запалимъ и единъ день следъ туй и банката да дигнемъ на въздуха. Понеже нѣмахме много динамитъ на рѫка, нѣмаше нужда отъ всички другари отъ велешката група. Затова писахме на другаря Кощановъ, който искаше да дойде да вземе участие, да си седи въ България, понеже нѣмаме динамитъ, и ако дойде само така, безполезно ще си умре. А и на велешкитѣ другари, които сѫщо тъй искаха да дойдатъ, отговорихме сѫщо—на Тодоръ Органджиевъ, Илия попъ Ордановъ (братовчедъ на Орце) и Алекси Миновъ, нариченъ „Каникотъ.“ Пратихме имъ десетина килограма мелинитъ съ нуждното да хвърлятъ на Тополката на моста желѣзницата, ако желаятъ и тѣ нѣщо да извършатъ.

Азъ пожелахъ самъ да свърша работата си съ парахода. На 15 априлий дойде параходъ „Гвадалквивиръ“ отъ компанията Messagette Maritime, и азъ взехъ 11 килограма мелинитъ, скрихъ го въ куфера си, зашито добре, маскирано, и отидохъ на митницата, съ цигара въ уста. Бѣхъ намислилъ, въ случай че на митницата биха се усъмнили и биха почнали да разрѣзватъ и да видятъ мелинита, да запаля фитиля та и азъ и полицейскиятъ да бѫдемъ хвърлени на въздуха. На края на фитиля, за да се запали сигурно, имаше малко нобеловъ динамитъ, който лесно се запаля. Отидохъ на митницата, не му дадохъ на митничарина да види, каква е тежестьта на куфера, отворихъ го: „буйрунъ ефенди.“ Той погледна набити ризитѣ отгоре и — нищо. Затворихъ куфера и се качихъ на лодката за парахода на 11 часа. Следъ половинъ часъ трѣбваше параходътъ да тръгне. Настанихъ се въ стая № 7 (кабина въ I. кл., за която платихъ 45 франка за до Цариградъ, съ храна). Трѣбваше да бѫда самъ и затова потърсихъ такава кабина. Щомъ се намѣрихъ въ кабината, заключихъ вратата, разсѣкохъ капацитѣ въ куфера, извадихъ парчета съ динамитъ, който бѣше въ платнени кесета като кутии та ги натуряхъ една вързъ друга въ една бошча, — кърпа отъ бѣлъ, хубавъ лененъ платъ. Взехъ динамита въ рѫка. Разбрахъ, като слѣзохъ въ парахода, че по-долу отъ морското равнище не мога да слѣза, а цельта бѣше да се продупчи параходътъ и да потъне. Затова решихъ да запаля парахода и сложихъ динамита на едно скрито мѣсто до салона, гдето се обѣдва, при кабинитѣ на служащитѣ близу до машинитѣ, които сѫ тамъ покрити съ решетка. Динамитътъ се опираше на самия мѣхъ на парахода (странитѣ) до желѣзата. Тъкмо бѣше време за обѣдъ. Единъ отъ служащитѣ се разхождаше тамъ. Мислѣхъ си да не би да е нѣкой много храбъръ човѣкъ та да не би да се затече да дръпне фитила, когато го види, че шуми — гори. Фитилътъ бѣше дългъ единъ дециметъръ. Параходътъ бѣше вече тръгналъ и измина малъкъ Карабунаръ. За $1/_2$ часъ щѣше да излѣзе отъ пристанището, а азъ искахъ всичко да се свърши въ самото пристанище, за да има възможность да се спасятъ пасажеритѣ (нашиятъ съветникъ препорѫчваше по възможность да не се правятъ човѣшки жертви). Почакахъ да се отдалечи служащиятъ, докато отиде до салона, и съ цигара подпалихъ върха на фитила, на който за сигурность имаше нобеловъ динамитъ. Азъ хванахъ противоположния коридоръ и динамитътъ изгърмѣ, като се отдалечихъ на 5 крачки. Бѣхъ решилъ да загина и азъ; не можехъ да зная, че ще ми се удаде случай и толкова да се спася. Гърмежътъ бѣше много силенъ. У всички пасажери въ първа класа и служащитѣ около машинитѣ се яви на лицето имъ кървь поради газоветѣ, като че ли съ игла лицето бѣ изрѣзано на рѣзки. Динамитътъ продупчи коритото на парахода и отвори дупка като половинъ прозорецъ, а отъ друга страна запали машинитѣ — маслото се запали, изгорѣха гумитѣ и отъ тамъ се запалиха машинитѣ. Следъ 5 минути параходътъ взе да гори, пламъкъ се яви на палубата тъкмо гдето бѣше изходътъ. Параходътъ веднага изтъкна жълто знаме и черно, на половина обесено, и взе продължително да свири.

Капитанинътъ заповѣда всичкитѣ пасажери да слѣзатъ, най-напрѣдъ да слѣзатъ пасажери отъ I класа въ две спасителни лодки отъ деветѣ страни на парахода. Азъ слѣзохъ въ една лодка заедно съ две жени, двама французки кюрета (попове), а другитѣ отъ I кл. въ другата лодка. Следъ това за другитѣ пасажери се спуснаха други лодки. Пасажеритѣ отъ I. кл. бѣха въ най-голѣма опасность, тѣ не можеха отъ I. кл. да излѣзатъ по лествицата за полубата заради огъня, а излѣзохме презъ едни прозорци.

Пристигна наскоро и отъ турската флота лодка съ войници, която ни прибра въ своята лодка. Дойдоха и други още много лодки отъ пристанището. Не се сѣщаше никой, че има покушение; разбраха, че е станала експлозия на казанитѣ.

Една жена, слаба, отъ газоветѣ и детонацията бѣше паднала въ несвесть, та нея на отдѣлна лодка отведоха въ французката болница. Онзи служащъ, който се разхождаше и за чийто животъ азъ се опасявахъ когато се подпали, по нещастие пострада. Една дъска го ударила по ржката та му бѣ счупила ржката, която бѣ увиснала. Той после се яви въ военния сждъ да свидетелствува, и тогава узнахъ, че се казвалъ Ricard. Това бѣха пострадалитѣ отъ експлозията.

Отъ пристанището дойде едно параходче съ тулумба та съ сладка вода да гаси (параходчето „Port de Salonique“, носѣше прѣсна вода на военнитѣ параходи и пр.). Единъ матросъ, останалъ при машинитѣ, понеже мѣстото на изхода се затвори та той презъ единъ прозорецъ викаше „je suis perdu“ (загубенъ съмъ) и тѣ обърнаха него да спасяватъ и го спасиха. Като дойдоха други лодки, азъ се прехвърлихъ въ други лодки, — размѣнихъ две-три и нарочно отидохъ въ една лодка, въ която бѣше турскиятъ приставъ (comissaire) и Jirar, секретарьтъ на французкия консулъ Стегъ. При тѣхъ бѣше по-сигурно. Азъ попитахъ секретаря, защо не гасятъ парахода, а той ми отговори, че е вече късно, а трѣбва да се спаси тоя човѣкъ — тая жертва. Тъкмо тогава дойде консулътъ Steg, много разяренъ, и питаше секретаря отъ своята лодка, що има. Секретарьтъ му каза, че ако да бѣше пукналъ казанътъ, трѣбвало би два часа да се минатъ, докато се запали параходътъ. Освенъ туй, казваше му, що търси тая дупка на парахода, очевидно е, че тукъ имаме работа съ експлозивъ. Французитѣ веднага схванаха, а турцитѣ и народътъ все още повтаряха „казанъ патламишъ“. Следъ това голѣмитѣ мачти, които горѣха, паднаха въ водата. И азъ заедно съ други пасажери, съ двама матроси и единъ турчинъ, чиновникъ, види се, на агенцията, отидохме въ компанията, гдето ни взеха имената и ни казаха: „елате утре да си вземете паритѣ“. Пристанището бѣше напълнено съ публика. Излѣзнахъ отъ агенцията свободенъ и отидохъ та се установихъ въ хотелъ Partenon, заедно съ единъ другъ пасажеръ, гъркъ, струва ми се (отъ III. кл.).

IV.

Заговорницитѣ продължаватъ своето дѣло — миниратъ желѣзопжтенъ мостъ, повреждатъ газовото освѣтление на града, запалватъ бомба въ градината на лѣтния театъръ „Алкамбра“, хвърлятъ бомби по улицитѣ, бомби противъ войската и пр., а на 16. IV. хвърлятъ банката на въздуха.

Вечерьта на 15. IV. споредъ плана трѣбваше да се срути желѣзницата на малкия мостъ между старата и новата гара, на линията Jonction—Salonique—Constantinople. Димитъръ Мечевъ, най-изкусенъ въ дигане на въздуха релси, бѣше се наелъ съ тая работа. Миланъ Арсовъ (ученикъ отъ IV. кл., родомъ отъ Велешко) и Илия Тръчковъ (пакъ велешанецъ, свършилъ бѣше VI. кл.) бѣха отредени да му помагатъ. Тѣ бѣха взели 3 килограма мелинитъ съ петарди (не съ фитили), и понеже тамъ извиваше линията, бѣхме увѣрени, че желѣзницата ще падне. Пуква, релситѣ се счупватъ, а желѣзницата не пада, — динамитътъ е билъ малко за тежината на локомотивата. Тѣ въ тъмнината се отдалечаватъ отъ тамъ. Прозорцитѣ на вагонитѣ се бѣха изпочупили.

Полицията се раздвижи, разбра се, че има вече комити. Мечевъ съ другаритѣ си се прибиратъ всѣки у дома си.

Утриньта на 16. IV. съмна, — опредѣлениятъ день за атентата на банката.

Още на 15 Орце бѣше влѣзналъ въ избата да стои тамъ до 16 вечерьта, когато вече ще запали фитилитѣ, следъ като угаснатъ лампитѣ. Преди два месеца и повече Дѣлчевъ бѣше срутилъ моста на линията при Ангиста та публиката се бѣше наплашила и се прибираше рано; следъ $8^1/_2$ веч. по европейско време вече улицитѣ опустяваха. Затова решихме покушението да стане между 7—8 ч., докато има още свѣтъ. За угасването на лампитѣ крояхме, ако имахме повече динамитъ, да влѣземъ при резервоара на газа, да запалимъ резервоара та да изгорятъ и околнитѣ фабрики. Трѣбваше да се жертвуватъ и повечко хора отъ насъ, още три лица. За тамъ трѣбваше най-малко 20 килограма мелинитъ. Затова се реши друго: подъ моста при сѣрската гара да се счупятъ съ 2 килогр. мелинитъ желѣзнитѣ трѫби за вода и за газъ. Мостътъ е низъкъ. Кирковъ се нае съ тая работа. Оставилъ фитила по-дълъгъ (2 дец.), слиза подъ моста и се отдалечава. Веднага изгасватъ лампитѣ. Ние мислѣхме, като се запали въздушниятъ газъ при трѫбата, ще отиде то до резервоара и ще запали резервоаритѣ. Казватъ, че единъ белгиецъ при резервоара затворилъ съ ключове контакта съ резервоара та не стана туй, а само лампитѣ моментално въ цѣлия Солунъ изгаснаха.

Другитѣ другари по тоя знакъ трѣбваше веднага да действуватъ. Орце въ мазето, щомъ презъ прозорцитѣ на избата видѣлъ, че изгаснали лампитѣ, вече започналъ. Миланъ Арсовъ отива въ лѣтния театъръ Алхамбра, покрай морето, и щомъ угасватъ лампитѣ, цѣлата публика взела да рѫкоплещи, като мислѣли, че е случайно угасване. Тогава Арсовъ съ цигара запалва на масата си бомбата, която ималъ съ себе си (бомба съ 1. килогр. мелинитъ, обвитъ съ стоманени прѫчки-телъ, съ фитилъ, дълъгъ 2 дец., съ нобеловъ динамитъ на края). Щомъ въ тъмнината взелъ фитилътъ да гори и да пръщи, публиката почнала да бѣга, па и самъ Арсовъ успѣлъ да се отдалечи. Ималъ е черенъ фитилъ, който не гори тъй бързо като червениятъ, — има време до 20 крачки да направи човѣкъ. Нарочно се оставяше дългъ фитилъ за да нѣма човѣшки жертви. Само единъ келнеръ падна убитъ. Детонацията въ открито (то е въ градина — вънка има само сцена), не е опасна. Илия Тръчковъ следъ това отива на австрийската поща, ужъ писмо ще дава, но то било следъ 7 часа и била вече пощата затворена. Искалъ е да влѣзе и да изгърми вѫтре съ бомба. Затова отива на главната улица, гдето минава трамвайната линия, и застава между публиката, и следъ като лампитѣ изгаснали, хвърля две желѣзни бомби. Тѣ бѣха отъ кюстендилската фабрика; 25 бѣхме взели съ капсули, и тѣ бѣха минали презъ Цариградъ по сѫщия каналъ — презъ Мария, дойдоха празни, напълнихме ги съ бертолетова соль, сѣра и захарь. Съ фитилъ е по-сигурно, а може и съ капсулъ, но по се предпочита фитилъ.

По сѫщата улица предъ хотелъ „Egypte“ Д. Мечевъ хвърля въ публиката пакъ две бомби. И на дветѣ мѣста бѣха паднали убити и ранени.

Кирковъ Константинъ, следъ като извършилъ това на моста, дохожда по линията до „Grand hotel“ и предъ него хвърля една бомба между хората, които въ паника бѣгатъ, тичатъ. Дим. Мечевъ и Илия Тръчковъ имаха си повече отъ 40 бомби, но отъ другъ видъ, отъ мелинитъ съ стоманени прѫчки. Следъ като бѣха хвърлили тия бомби, тѣ се прибиратъ въ кѫщата си, гдето сѫ имали и бомбитѣ. Кѫщата бѣше на кьошето между главната улица съ трамвайната линия и улицата, която води къмъ входната врата на Топхането на кьоше. Георги Богдановъ, братъ на Тодоръ Богдановъ (той остана въ Велесъ), хвърли една бомба предъ прозорцитѣ на грѫцкото кафене „Ноия“, мелинитна бомба, следъ което и той си отива въ кѫщи.

Около петь минути следъ изгасването на лампитѣ Орцето хвърли банката на въздуха. Понеже фитилитѣ сж били доста дълги (14—15 метра), имало е време да излѣзе отъ дукяна и да спусне желѣзнитѣ сторове, следъ което бърже се изкачва въ горния етажъ на банката и съобщава на семейството на директора веднага да се спасява, защото следъ петь минути банковото здание ще бжде хвърлено на въздуха. Орце успѣва подиръ всичко това да си отиде въ кжщи.

Димитъръ Мечевъ и Тръчковъ тогава захващатъ отъ прозорцитѣ си да хвърлятъ бомби на улицата. Дохожда веднага войска отъ 17 полкъ, командувана отъ Хасанъ Ефенди, арабъ-бинбаши. Следъ като хвърлили първата бомба, бинбашията съ войската разгонилъ публиката да бжде далечъ отъ кжщата. Самата войска почва да стреля въ прозорцитѣ; нашитѣ отъ вжтре не се показватъ на прозорцитѣ, ами хвърлятъ изъ вжтре, снишени, отъ цѣлия горенъ катъ, отъ салона и пр. Отначало паднали 12—13 войника, а сетне бинбашията се досетилъ, та когато бомбата паднѣла и фитилътъ още шурти, извиквалъ на войницитѣ да лѣгатъ, и така експлозията не ги досѣгала вече. Сражението се продължило до зори, а отъ улицата и отъ срещнитѣ кжщи, войници постояно стреляли. Следъ като и последната бомба похарчили, тѣ сж били убити, като нарочно се изложили, види се, на изстрелитѣ. Кжщата следъ това е била затворена, а ни една бомба после на сжда не показаха.

Владимиръ Пинговъ сжщата вечерь предъ самата врата на Топхането хвърлилъ една бомба и тамъ е билъ застрелянъ отъ войницитѣ. Кирковъ и Орцето стояли у дома си.

V.

На 17. IV. Орцето хвърля бомби отъ балкона на квартирата си и се самоубива. — Масово избиване на българи отъ разяреното турско население. — Опити за нови атентати продължаватъ. — Залавянето на Шатевъ и докарването му предъ валията. — Шатевъ се самопризнава предъ сѫда. Затварянето му въ Беязъ-куле.

8. XI. 1908.

На следния день, 17 априлий следъ обѣдъ, Орцето отъ балкона на кѫщата (кѫща на Антонио Пепе, срещу католич. черква) хвърля бомба, и това дава знакъ да се стече войска, която се движеше изъ всички улици. Дохожда войската. Орце хвърля още отъ втория етажъ две-три бомби и следъ това се застрелва съ револверъ. Войницитѣ се втурнали да измушкатъ тѣлото му, но Командуващиятъ Арабъ бинбаши ги спрѣлъ като имъ казалъ, че трѣбва да взематъ примѣръ отъ тоя неустрашимъ герой. Помислиха, че ще се повтори вчерашното и настана паника. Чаршията се затвори. Тогава турцитѣ се наежиха и почнаха да колятъ когото срещнатъ по улицитѣ, българи, гъркомани и други въ Вардарската махала. Миланъ Арсовъ е билъ свидетель, когато носили труповетѣ на българскитѣ гробища, той ги броялъ и наброилъ до 65. Ако е имало още 4—5 гърци и 4—5 евреи, всичко значи до 75 души.

Асанъ Фехми паша, валията (сега министъръ) е ходилъ по улицитѣ и е молилъ башибозуцитѣ (граждани) да не колятъ, защото ще бѫде зле и за турската държава. Той успѣ да спре тълпитѣ, да не се втурнатъ върху населението. Още въ зори на 17 полицията се разпореди да се арестуватъ всички българи (по-възрастни мѫже) въ Солунъ. Отъ кѫщитѣ и отъ ханищата ги довеждаха въ правителствения домъ съ бой, тамъ имъ взимаха само имената бърже-бърже. По 20-тина души, записали ги, препращаха въ единъ съседенъ дворъ. Докато да минатъ презъ коридоритѣ, за да дойдатъ въ двора, въ едно карѐ наредената въ коридоритѣ войска всѣкиго удря по глава съ прикладитѣ на пушкитѣ и съ цепеници. Всички българи пристигаха въ двора съ голѣми викове и писъци, съ разцепени глави, кой повече кой помалко. Азъ бѣхъ тогава арестуванъ въ полицейския домъ, бѣхъ очевидецъ на тая покъртителна сцена и ми бѣше много тежко, че азъ бѣхъ тъй сѫщо отъ виновнитѣ. Единъ старецъ предъ масата на полицейския, когато го запитаха, какъ се казва, уплашено отговори на български, и полицейскиятъ, разяренъ, че отговори на български, толкова силно го удари нѣколко пѫти по лицето, че той падна въ несвесть и тѣ съ ритници предъ моитѣ очи го умрътвиха. Той умрѣ по-скоро отъ страхъ. Той си държеше въ една кошница цвѣтя, види се е продавалъ цвѣтя отъ градинитѣ. Сетне го дигнаха и го занесоха въ италянската болница, ужъ умрѣлъ отъ слънчевъ ударъ.

Кирковъ до 8 ч. сутриньта е останалъ у дома. Понеже на 17 се движеше много войска, чакалъ е по подходенъ моментъ за да извърши нѣщо по-сериозно съ нѣколкото бомби, които е ималъ у себе си. На 18 заранньта се облѣкълъ въ нови дрехи (купилъ ги нарочно), съ цилиндъръ (носѣше инакъ фесъ), отива въ телеграфната станция, ужъ да даде телеграма. На вратата часовой съ щикъ му казва, че не може да влѣзе. Тогава той изважда бомбата за да я запали тамъ за демонстрация, но въ туй време часовоятъ го промушва съ щика си и той издъхва. Промушенъ бѣше въ лѣвата страна съ щикъ. Сетне донесоха тѣлото му въ правителствения домъ и ме попитаха, кой е този. Азъ казахъ, че това е тѣлото на Константинъ Кирковъ. Той бѣше около 26 годишенъ.

Имаше единъ Цвѣтко Трайковъ, близъкъ на Борисъ Сарафовъ; билъ му е нѣщо като тѣлохранитель. Цвѣтко е родомъ отъ Битолско, дълги години е билъ въ София, повече отъ 40 годишенъ. Бѣше заразенъ отъ туберкулоза. Борисъ ни го препоржча да му дадемъ подходеща работа. Въ плана ни бѣше да се убие и валията Хасанъ Фехми паша. Съ тая мисия натоварихме Цвѣтка. Той искаше да го убие преди атентата на стълбата въ правителствения домъ, когато валията слѣзе отъ колата. Ние не се съгласихме, за де не се раздивижи много полицията та да попрѣчи на атентата, а му казахме да свърши тая работа единъ два дена следъ атентата. Понеже предъ правителствения домъ следъ атентата стоеше войска и никого не пропускаше на близу, Цвѣтко намислилъ да убие пашата предъ лѣтната му вила, когато тръгне на пладне, за да иде въ правителствения домъ. Полицията, като го видѣла, че се върти наблизу тамъ, усъмнила се въ него и искала да го обискира. Цвѣтко избѣгалъ на известно растояние, запалилъ бомбата и седналъ върху нея. Така свърши той.

Азъ вечерьта на 15 останахъ въ хотелъ Parthenon. Взривътъ на желѣзницата нея вечеръ раздвижи полицията. И тя се разпоредила веднага, пжтницитѣ по всичкитѣ хотели, докато не дойде полицейскиятъ въ хотела, никъде да не заминаватъ вънъ отъ града. Заранььта станахъ азъ и си търся паспорта отъ келнера. Той ми каза, че билъ у стопанина. Азъ настоявахъ, че трѣбва да замина, да ми се даде паспортътъ и искахъ да си заплатя. Казахъ му, че вчера останахъ отъ парахода и днесъ трѣбва да си замина. Стопанинътъ дойде и най-сетне ми каза, че имало разпоредба отъ полицията да не се даватъ паспортитѣ. Азъ му казахъ, че това разпореждане се отнася до пасажери, на които паспорта не сж визирали, а моя бѣше визиранъ на 15. като редовенъ.

Даде ми паспорта. Азъ тръгнахъ на скопската гара. Бѣхъ добре облѣченъ, не ме спрѣха и влѣзохъ въ бюфета, ужъ изпращамъ нѣкого. Пихъ кафе и чакахъ да удари третиятъ звънецъ, хвърлихъ се въ вагона безъ билетъ, ужъ закъснѣлъ. На гарата инакъ търсятъ паспортъ и записватъ. Трѣбваше да платя глоба 5 гроша. Цельта ми бѣше да отложа по възможность моето арестуване, за да могатъ другаритѣ ми да свършатъ всѣки, каквото е решилъ. Инакъ, щомъ ме арестуватъ рано, ще се сетятъ и за лицата, съ които съмъ другарувалъ. Когато азъ на другия день не се явихъ въ агенцията на дружеството, както бѣше казано на пѫтницитѣ на парахода (на 8 часа сутриньта), французкиятъ консулъ Стегъ веднага съобщилъ, че едно лице не се явило. Азъ бѣхъ записанъ „Георги Манасовъ", съ пасапортъ на единъ учитель, родомъ отъ нашия градъ, въ Кюстендилско. Усъмнилъ се, Фехми паша веднага телеграфически се разпоредилъ да се провѣрятъ всички пѫтници на треноветѣ. Когато е дадена телеграмата, тренътъ е билъ въ Велесъ, види се. Едвамъ въ Скопье на гарата ме заловиха. Въ трена полицейскиятъ поисква винаги паспорта и записва името въ списъкъ. Телеграмата, ако е дошла въ Велесъ, докато да се провѣри списъкътъ, пристигнали сме въ Скопье. Още не слѣзълъ отъ купето, и вече влѣзоха и ме извадиха. Взехъ да негодувамъ, що значи това, азъ съмъ пѫтникъ и пр. Комисарътъ ми каза, че валията иска да ме види и че съ сѫщия тренъ ще бѫда върнатъ въ Солунъ. Тренътъ въ Солунъ пристигва на 9 часа по европейски. Обикновено Солунъ въ това време е освѣтленъ, а сега бѣше тъмно, и на гарата лампитѣ угаснали. Разбрахъ, че атентатътъ е craналъ, защото и банката горѣше и огньтъ се виждаше. Мене ме спрѣха въ участъка при гарата. До зори тамъ стояхъ и чувахъ бомбитѣ какъ пукатъ и гърмежътъ на маузеровитѣ пушки. Бѣха изгърмени до десетъ хиляди пушки нея нощь. Щомъ пукна зората, съ единъ файтонъ двама полицейски ме закараха по главната улица въ правителствения домъ. Когато минавахме покрай кѫщата на Мечеви, видѣхъ кола съ вода и единъ, който миеше кръвьта по плочитѣ на улицата. Въ правителствения домъ ме оставиха въ стаята на полицейския приставъ. Чекахъ до 10—11 часа да дойде валията. Той дойде и ме представиха на валията. Този ме попита, какъ се казвамъ. Казахъ името Георги Манасовъ. Отъ где си родомъ? Отъ Кюстендилъ — отговорихъ. Погледна ме и каза да ме отведатъ. Паспортътъ ми му биде показанъ отъ полицейския, когато ме питаше. Отведоха ме въ затворъ, въ временenъ затворъ въ самия правителственъ домъ (казватъ го тоя затворъ „Назаретъ"). Тоя затворъ е много лошъ, тъменъ, въ най-долния етажъ, най-грозниятъ въ Солунъ, гдето всички престѫпници временно се затварятъ. До 6 дена никой не дойде да ме изпитва. Само нощно време два пѫти ме изкараха предъ „Хайрединъ Пустиня", началникъ на жандармерията (бившъ разбойникъ, албанецъ). Той ме пита само за името, какви езици зная, отъ кѫде съмъ дошелъ, но за парахода и атентата нищо не ме питаха. Съставиха актъ и съ тоя актъ ме извадиха предъ военeнъ сѫдъ. На 21 априлий се явихъ предъ сѫда. Въ първото заседание бѣше и французкиятъ консулъ Стегъ и секретарьтъ му отъ дѣсно, а отъ лѣво членоветѣ на военния сѫдъ.

Прѣдседательтъ ми зададе въпроси. Първиятъ въпросъ бѣше относително биографичнитѣ данни, поиска, като пѫтникъ въ парахода, да кажа, какво зная, какъ стана експлозията. Азъ се сетихъ, че тѣ сѫ увѣрени, че азъ съмъ атентаторътъ, и затова казахъ на французки, за да чуе Стегъ: „Вие ме обвинявате по изгарянето на парахода. Понеже това нѣщо стана подъ французко знаме, на французка територия, затова само Франция има право да ме сѫди и само тамъ ще кажа“. Следъ това изявление веднага се прекѫсна заседанието. Стегъ разбра, че азъ се признавамъ и че желая да ме сѫдятъ въ Франция. Това бѣше достатъчно за него, и той веднага си излѣзе, види се, да доложи на правителството си, че престѫпникътъ е вече известенъ и заловенъ. Мене веднага въ една отъ стаитѣ на военния сѫдъ ми турнаха на рѫцетѣ желѣза (алки) и ме премѣстиха въ Беазъ-куле, въ влажна стая, която наскоро бѣха измазали съ нова мазилка (мазилката бѣше още мека като тѣсто, та влагата бѣше голѣма). Затворътъ бѣше до самитѣ назѫбени стени до кулата. Подътъ на стаята бѣше безъ дъски, само една рогозка имаше.

По на 2—3 дена ме изваждаха предъ военния сѫдъ до 23 май. Стегъ не се яви, и отъ моята рекламация нищо не последва. Военниятъ сѫдъ сѫдѣше всички обвинени по атентата.

VI.

Залавянето и на заговорницитѣ Георги Богдановъ, Миланъ Арсовъ и Митко Бошняковъ. — Сѫдътъ всички осѫжда на смърть. — Пресѫдата се замѣнява съ вѣчно заточение. — Осѫденитѣ следъ като престояватъ въ затвора Еди-куле три години, отиватъ на заточение въ Фезанъ. — Бошняковъ и Арсовъ умиратъ въ Фезанъ. — Шатевъ и Богдановъ се освобождаватъ по амнистия въ 1908 г. и се завърщатъ въ Македония.

На 16. априлий сутриньта бѣха заловили и Георги Богдановъ, който бѣше хвърлилъ бомба предъ „Ноя“. Той презъ нощьта, следъ като хвърлилъ бомбата, прекаралъ у дома си. Кѫщата му бѣше близу до кафенето Алхамбра, гдето Мил. Арсовъ хвърли бомба, та полицията, като правѣла обискъ на българитѣ, внезапно влиза въ стаята му и въ куфера му намира два мелинитови патрона, нестегнати съ телъ, а само мелинитъ. Заедно съ куфера занасятъ патронитѣ въ полицията и арестуватъ Богданова. Изваждатъ го предъ военния сѫдъ. Преди да го извадятъ предъ сѫда, бидейки ограниченъ въ отдѣлна стая, измѫчванъ отъ мисъль, какво ще последва, бѣше се малко побъркалъ. Когато го извадиха на лична ставка съ мене, говорѣше съвсемъ противоречиво. Питаха го „Защо хвърли бомба въ Алхамбра?“. Мислѣха, че той е хвърлилъ бомбата. Той отговаря: „Миланъ хвърли въ Алхамбра“. — „Ами ти кѫде?“ — „Азъ въ Нойя“. Полицията веднага разбра, че има и единъ „Миланъ“. Понеже Богдановъ имъ каза, че Миланъ е отъ Велесъ, поради това всички „Милановци“, които се намиратъ въ Велесъ и въ Солунъ ги доведоха предъ сѫда. Комисарьтъ Панайотъ, велешанецъ, турски службашъ, казалъ, че „Миланъ Арсовъ“ другарувалъ съ Орцето, съ мене, та всички други ги пускатъ. Милана Арсовъ намиратъ на 26 априлий въ Солунъ и го арестуватъ. За да се увѣрятъ, да ли сме въ сношение съ Ц. К. (понеже полицията знаеше, че Гарвановъ е замѣсенъ, но нѣмаше факти), попитаха Богданова: „Познавашъ ли Гарванова?“ — „Не познавамъ Гарвановъ, но познавамъ единъ Гарвановъ, когото ние искахме да убиваме“. Единъ пѫть заради ония 1000 килограма динаминтъ ние—Кирковъ, Орцето, Мечевъ и азъ се препирахме; тѣ искаха да се отмъсти на Гарванова. Азъ бѣхъ противъ та най-сетне се отказаха отъ тая мисъль. Богдановъ това слушалъ и го избъбри. Богдановъ още казалъ, че отъ сѫщия Гарвановъ сме получили 36 лири. Вѣрно е, че 20 дена преди атентата за насъ, за подръжка, получихме отъ Гарванова тия пари и съ тѣхъ преди атентата се накупиха и по-хубави дрехи. Миланъ Арсовъ, като му задаватъ тия въпроси и му казали, че Богдановъ казалъ че 36 лири сме получили отъ Гарванова, и го питали, вѣрно ли е, отговорилъ „вѣрно е“. Гарвановъ бѣше между туй заедно съ всички българи арестуванъ. Споменатата улика бѣше много силна противъ него. По настояването на консулитѣ военниятъ сѫдъ сѫди само замѣсенитѣ по атентата, а Гарванова и другаритѣ му другъ сѫдъ ги сѫди. Гарванова осѫдиха на 101 година затворъ. Че Богдановъ е билъ вече тогава, когато даваше тѣзи показания, малко побърканъ, се вижда отъ туй, че сетне, следъ Св. Кирилъ и Методий, той искалъ да излѣзе презъ дупката на келията (тя е малка дупка) и часовоятъ го мушналъ съ щика и го ранилъ, та съвсемъ се побъркалъ, полудѣлъ. Туриха му желѣза, а той все говорѣше несвързано, че заради него баща му и майка му ще загинатъ и пр. Тази мисъль го е мѫчила най-много, види се.

Азъ на сѫда признахъ, че запалихъ парахода съ динамитъ, а подробности не имъ разправихъ. На въпроса: „Защо?“ казахъ, че на тоя въпросъ е излишно да отговоря. Питаха ме, като е имало тоя день италянски параходъ, по-хубавъ и пр., защо него не съмъ запалилъ. Азъ отговорихъ, че на тоя въпросъ не искамъ да отговоря. Въ затвора никакъ не ме мѫчиха. Марко Бошняковъ, който държеше бакалницата, на другия день (вече на 16) бѣше се скрилъ въ кѫщата на единъ охридчанинъ до 6 май. На тоя день по показанията на единъ шпионинъ, охридчанецъ, намѣриха и него въ кѫщи. Той излѣзе на сѫдъ. Призна се, че е държалъ бакалницата и всичко друго. Марко Бошняковъ е единъ отъ групата, която уби Михайляну; той е билъ часовой тогава въ улицата, когато стана убийството на Михайляну. И него го осѫдиха на смърть. И Богданова осѫдиха на смърть. На 24 май се чете пресѫдата въ военния сѫдъ. Бѣха тамъ консулитѣ, видни търговци отъ Солунъ, кореспонденти, военни чиновници, висши офицери. Ние — азъ, Миланъ Арсовъ и Бошняковъ бѣхме извадени предъ сѫда, а за Георги Богдановъ имаше медицинско удостовѣрение, че е побърканъ. Прочете се пресѫдата. Споменуваха се убититѣ и всички други. Осѫдени бѣха на смърть възъ основа на 54, 56 и 58 чл. отъ турския наказателенъ законъ чрезъ обесване. Хладнокръвенъ се показахъ. Следъ това 24 часа като не дойде потвърждение на пресѫдата отъ Цариградъ, ни пренесоха въ централния затворъ въ Еди-куле. Това бѣше на 25 май 1903 г. Помислихме си, че пресѫдата е отмѣнена. Въ централия затворъ стояхме три години. Богдановъ следъ два месеца умствено се поправи, дойде на себе си. Презъ 1904 година мес. априлий се даде обща амнистия та до 600 души българи се пустнаха. Останахме само ние четиримата и други петима, обвинени като съучастници на Дѣлчева по атентата при моста на Ангиста. Тѣ бѣха свещеникъ Атанасъ Ивановъ, Кочовъ, Митовъ, Арабовъ, Коце Шатровъ, Паскалъ Ризовъ и Аврамъ Николовъ,— всички селяни отъ село Скрижево (Сѣрско). Ние само останахме, изпразднися затворътъ, глухо стана. Струваше ни се ужасно, скука ни обзе и тежко ни бѣше, че останахме съ престѫпницитѣ, катилитѣ турци и българи, а нѣмаше надежда, че скоро ще се случи пакъ поводъ за амнистия.

Стояхме още до 23 априлий 1906 г. въ центр. затворъ. Тежко почувствувахме тоя затворъ. Тогава съ султанско ираде тѣзи, които бѣха осѫдени за голѣми престѫпления, отъ 10 години на горе, се изпращаха на заточение въ разни мѣста: до 10 години въ Подрумъ, до 15 г. въ Сирия и въ Триполи; Скрижевчанитѣ ги изпратиха въ Паясъ-кале (въ Адански вилаетъ), а осѫденитѣ на вѣченъ затворъ и на смърть — въ Фезанъ (въ Африка), 950 километра на вѫтре, въ града Мурзукъ, който е на 600 метра височина надъ морското равнище. Две групи, осѫдени на 10 години, пратиха въ Родосъ и Подрумъ.

Ние прекарахме тежъкъ животъ въ Фезанъ. Освободихме се сега, на 2 августъ тази година (1908). Тамъ умрѣха Марко Бошняковъ на 15.II 1908 отъ блатиста треска (fièvre paludique) и Миланъ Арсовъ отъ туберкулозна ангина (anguine toubercouleuse), на 8 юний 1908 г.

Бѣхме въ Фезанъ до 50 души българи — отъ Битолско, Скопско и Солунско — все политически заточеници.

Преди атентата ние разсѫждавахме тъй:

Ние нѣмахме органъ, за да пропагандираме своята терористическа акция, та смѣтахъ, че е полезно за дѣлото, ако можемъ и следъ атентата да уцѣлѣемъ, за да можемъ да продължимъ дѣлото. На това мнение бѣхме азъ, Миланъ Арсовъ и Бошняковъ. Напротивъ Мечевъ, Кирковъ и Орце бѣха на мнение, непремѣнно да се свърши съ това и нашиятъ животъ. Ние предлагахме да не извършимъ изведнажъ всичко, а постепенно, едно по едно, а банката най-сетне, защото цельта бѣше да направимъ несигурни европейскитѣ капитали. Мечевъ и другаритѣ му отговаряха, че ние не сме гарантирани, че следъ първия опитъ не ще бѫдемъ хванати, че нѣмаме динамитъ и пр. Затова тѣ бѣха на мнение, да не взимаме никакви мѣрки за да избѣгаме, защото трѣбва заедно съ атентата и ние да свършимъ. Така и направиха. Азъ не бѣхъ съгласенъ съ това — да свършимъ. Тѣ искаха да се постигне по възможность по-голѣмъ ефектъ. Не можахъ да ги склоня. Орце се осигури на дружеството Neu York шесть месеца преди атентата за 10,000 лева. Бояхме се, че отъ страна на Организацията ще ни се натяква, ако не успѣемъ, та въ такъвъ случай трѣбваше да се върнатъ на Сарафова даденитѣ отъ него 10,000 лева. Полицата бѣше на името на Ляпова и на едно друго лице — за Сарафова. Писа се и на него за това. И тия пари Сарафовъ ги получи. Той отъ тѣхъ даде 150 наполеона на бащата на Орце — по милость.

Следъ като ни осжди солунскиятъ сждъ, отъ военния сждъ Джамилъ бей замина за Велесъ, за да направи анкета, понеже се подозираше, че и въ Велесъ има група. Роднинитѣ на падналитѣ ми другари всички ги арестувалъ и ужасно ги изтезавалъ. Тодоръ Органджиевъ по каналъ избѣга въ България. Въ резултатъ около 23 души близки и далечни роднини и самиятъ баща на Орце, чичо му и др. ги доведоха въ Солунъ. Сжди ги военниятъ сждъ и ги осжди на 3 до 5 и до 15 години затворъ. Бащата на Орце, Гьошо, — на 3 години, чича му Петъръ — на 3 години, братовчедитѣ му Иванъ попъ Ордановъ — на 3 години, а брата на Иванъ — Илия попъ Ордановъ, който бѣше наистина отъ групата, — него на 10 години. На 1904 ги пуснаха, само Илия го задържаха; той бѣ изпратенъ въ Подрумъ и едвамъ сега се освободи.

Миланъ Арсовъ въ Фезанъ боледува повече отъ два месеца; болки имаше въ гърлото, много ослабна и взе вече да истива. Казахъ му, че скоро ще свърши, питахъ го, да ли му е жаль. Отговори ми, че му е жаль.

II

ЗАТОЧЕНИЦИТѢ ВЪ ФЕЗАНЪ.

ВЪ ЗАТВОРА.

Свършиха се вече всички формалности, свършиха се продължителнитѣ изследвания, които целѣха да докажатъ виновностьта ни и да изтъкнатъ предварителнитѣ планове по организирането и изпълнението на солунския атентатъ презъ 1903 г. м. априлъ. Азъ разбрахъ, че властьта нищо сѫществено не научи, а сѫдиитѣ се задоволиха съ нашитѣ „признания“ и взеха да разгрѫщатъ страницитѣ на наказателния законъ. Присѫдата бѣше опредѣлена, нея знаеха и сѫдиитѣ, и подсѫдимитѣ, и любопитствуващитѣ. Оставаше само тя по-тържествено да се произнесе за успокоение на уплашенитѣ, застрашенитѣ.

На 24 май 1903 г. сутриньта извадиха ни отъ подземията на временния политически затворъ въ Солунъ — Беазъ-куле, гдето въ продължение на единъ месецъ и половина живѣехме въ условия, при които живѣятъ нощнитѣ животни — бухалитѣ и кукумявкитѣ. Прочее, ние бързо навикнахме, защото съ подобни подземия доброволно бѣхме запознати преди да прескочимъ затворническия прагъ. Когато ние напускахме тъмнитѣ и влажни подземия, коридоритѣ бѣха изпълнени съ войници и полицейски агенти. Единъ по единъ излѣзохме отъ входнитѣ врата на крепостьта и моментално едно отдѣление войници, всички облѣчени въ парадна униформа, ни заобиколиха отъ всички страни и тръгнахме да вървимъ къмъ помѣщението на военния сѫдъ. Шествие трогателно, но въ сѫщото време великолѣпно. Щѣше да се решава сѫдбата на нѣколко лица, които отдавна бѣха примирени съ участьта си и бѣха готови най-хладнокръвно да посрещнатъ всичко — затворъ, окови, бесилка, смърть.

Заседателната зала бѣше препълнена съ отбрана публика—всички висши граждански и военни чиновници, представителитѣ на всички европейски правителства, представители на разни кредитни учреждения, търговци, индустриялци. Сѫдиитѣ, всички военни, въ парадна униформа, седѣха всрѣдъ залата върху две канапета, а срещу тѣхъ командантътъ на третия военень корпусъ, Едипъ паша въ качеството си на председатель. Следъ като се прочете обвинителниятъ актъ, възъ основа на чл. чл. 54, 56 и 58 отъ турск. наказат. законъ ни осѫдиха на смърть. Следъ прочитането на пресѫдата заведоха ни пакъ въ подземията (карцеритѣ), за да дочакаме императорската санкция. Карцеритѣ бѣха вече реформирани: леглата извадени, вратитѣ отворени и на всѣка врата не по единъ, както по-напредъ, а по двама войника съ голи щикове и единъ офицеръ. Ние чакахме последнитѣ си минути за да се простимъ съ божия свѣтъ. На другия день, т. е. следъ едно денонощие ние напуснахме карцеритѣ: заведоха ни въ солунския централенъ затворъ Еди-куле.

Следъ предварителния обискъ, който направиха гвардиянитѣ въ присѫтствието на директора и нѣколко офицери, ние влѣзохме въ затвора. Обискътъ бѣше щателенъ, за да не би да е останало още нѣкое кѫсче отъ страшния за турцитѣ динамитъ, вещество, съ гласа и миризмата на което тѣ не бѣха още привикнали. Ние преминахме седемь малки — ние очаквахме деветь — дървени и желѣзни врати, влѣзохме въ единъ дворъ, а отъ тамъ въ една дълга и широка зала. Тя бѣше препълнена съ арестанти, повечето българи отъ всички обществени съсловия: свещеници, учители, търговци, работници, земледѣлци. Погледитѣ на всички бѣха устремени къмъ насъ. Изглеждаха ни отъ пети до глава. Тѣ, сѣкашъ, искаха да съгледатъ у насъ нѣщо отличително. Напразно. . . и ние бѣхме хора като тѣхъ, пъкъ и пресждата ни не се различаваше отъ оная на мнозина въ солунския централенъ затворъ. Ние, възрадвани, че следъ единъ месецъ и половина пакъ успѣхме да се съберемъ наедно, почнахме да се разговаряме интимно, както всѣкога. Предметътъ на нашитѣ разговори бѣше атентатътъ, падналитѣ въ борбата другари и продължителнитѣ и безсмислени изследвания, на които бѣхме изложени предъ военния сждъ. Презъ това време мнозина отъ арестантитѣ още продължаваха да ни изглеждатъ. Мнозина — неосжденитѣ — не смѣеха даже да говорятъ съ насъ, а осжденитѣ спокойно дохождаха при насъ да се разговаряме. Еднаквата участь на хората ги прави да бждатъ близки, приятели, тъй както еднаквиятъ интересъ на една категория хора ги кара да бждатъ солидарни, приятели, роднини. Въ нашитѣ интимни разговори властьта въ затвора се усъмни и следъ единъ день ни раздѣлиха единъ отъ другъ. Заведоха ни въ отдѣлни стаи, при други арестанти, и ние въ продължение на нѣколко месеца само отъ далечъ се гледахме.

Презъ това време въстанието въ Македония бѣше въ разгара си, а солунскиятъ централ. затворъ—препълненъ съ арестанти. Въ него имаше повече отъ 1800 души, отъ които повече отъ 1300 българи, всички осждени или обвинени въ политически престжпления. Всѣкидневно пристигаха все нови и нови групи отъ всичкитѣ краища на вилаета, отъ Сѣрско, Кукушко, Гевгелийско, Струмишко и пр.

Презъ 1904 г. м. априлъ вследствие на една обща политическа амнистия, почти всички политически престжпници бидоха освободени. Ние бѣхме изключени отъ тая амнистия и останахме да крепимъ стенитѣ на затвора. Въ продължение на нѣколко месеца ние прекарахме дълги тревоги и мѫчения, бидейки принудени да живѣемъ въ контактъ съ развалени престѫпници, убийци, крадци, разбойници, хора отъ разни народности: турци, българи, гърци, власи, евреи, кюрди, арменци и пр. Ежедневни прения, сбивания по расови, религиозни и национални въпроси. Подложени на физически и морални мѫчения, окови, карцери, камшици, — изобщо всичко което унищожава всѣко човѣшко достойнство. Ние въ продължение на три години живѣехме помежду четири стени на затвора, чакайки последната минута — смъртьта. Законътъ ни я гарантираше, обаче „логиката", а може би особенитѣ обстоятелства, при които се развиваха събитията, я отмѣниха. Ако има нѣщо, което да е по-силно отъ закона, какъвто и да е той, това е животътъ, борбата, действителностьта.

Годинитѣ, месецитѣ минаваха лесно, ние не забелѣзвахме, какъ минаваха тѣ, но днитѣ, часоветѣ, минутитѣ чувствувахме добре. Тѣ бѣха „дълги като вѣкове". Ние ги преживявахме съ трепетъ, въздишки и надежди — единствената утеха на арестантина. Въпреки всички палиативни мѣрки, съ които мѣродавнитѣ смѣтаха, че ще се умиротвори страната, духътъ въ народа, идеята за свобода и равенство даже временно не заглъхнаха. Борбата продължаваше, борцитѣ се умножаваха, а затворитѣ се препълваха. Въ началото на м. априлъ една група осѫдени за политически престѫпления, на чело съ революционеритѣ Д-ръ Петъръ Кушевъ и Т. Лазаровъ, пристигнаха отъ Скопье въ солунския централенъ затворъ. Следъ тѣхъ втора група, всички съ тежки присѫди, начело съ нѣколко войводи, организатори и рѫководители на нѣколко революционни района, а именно: Алекси

Г. Джорлевъ, Б. Симеоновъ, Сим. Д. Шишковъ, Ив. Битраковъ и др. пристигнаха отъ битолския централенъ затворъ. Въ затвора имаше голѣмо оживление отъ хора, които жестоко изпитваха турския автократически режимъ. Въпреки това, какви весели разговори, какви шеги, какви шумове! Българитѣ, преследвани, угнетявани вънъ, чувствуваха се „спокойни“ само въ затворитѣ. Хора познати, приятели отъ детинство, другари по идеи и борба, раздѣлени отъ живота, срѣщаха се въ тѣзи епруветки. Затворитѣ по тоя начинъ бѣха мѣста, гдето българитѣ можеха „свободно“ да се срѣщатъ, да размѣняватъ мисли да укрепватъ въ своитѣ надежди, съ една дума мѣста, гдето по-скоро отиваха на поклонение, отколкото за поправка, както смѣтаха официалнитѣ лица.

Турската власть, за да потъпче националното съзнание на българина, за да усмири възбунтувалата се обществена съвесть, потърси „ефикасни“ срѣдства. Най-напредъ тя опита ятагана, но като не сполучи, прибѣгна къмъ бесилкитѣ и най-сетне къмъ заточението. Странна илюзия, съ която се задоволяватъ реакционеритѣ! Единъ човѣкъ колко повече страда и колкото повече се отдалечава отъ своята родна страна, той още повече се привързва къмъ нея и още повече я обича. Остава му само тжгата, въ замѣна на която той има морално утешение, че страда за правдата, за истината. Доволенъ отъ това, че каузата продължава, той забравя всички мжчения, изтезания и даже въ моменти, когато той ги изтърпява, той игнорира своята личность и самиятъ става зритель.

Първитѣ (1895 г.) и вторитѣ (1901 г.) македонски заточеници минаха тихо, еднитѣ въ Родосъ, а другитѣ въ Подрумъ, за да покажатъ пжтя „къмъ Голгота“. Следъ тѣхното завръщане последваха ги трети заточеници, които бѣха завлѣчени още по-далече въ вжтрешностьта на Мала-Азия — въ Диарбекиръ (1903 г.). Но едва пристигнали въ Македония, всрѣдъ общото обаяние отъ „хубави" реформи и още по-красиви европейски реформатори, българинътъ пакъ пѣеше своята пѣсень. Затворитѣ се пълнѣха, а заточванията продължаваха.

Въ единъ хубавъ пролѣтенъ день, 23 априлъ 1906 година, въ затвора се дигна тревога. Известиха ни, че ще тръгнемъ на заточение. Почнаха да дрънкатъ желѣзата, — оковаха ни. Стражата готова, а ние двама по двама, следъ като се сбогувахме съ останалитѣ ни другари, напуснахме последната неподвижна решетка на затворническата врата, за да влѣземъ въ друга, образувана отъ пушки, саби и щикове.

НА ПѪТЬ КЪМЪ ЗАТОЧЕНИЕ.

Една дълга, стройна редица отъ 156 души, всичкитѣ въ окови, весело и шумно минавахме презъ солунскитѣ улици, гръмогласно пѣейки бунтовнически пѣсни. Ние бѣхме предъ правителствения домъ, когато екна пѣсеньта:

Зората вече грѣе
Честьта ни вика въ бой,
За правда кой милѣе
Да встѫпи въ наши строй.

Шествието минаваше солунската многолюдна чаршия, а пѣсеньта продължаваше:

Не щеме ний богатство
Не щеме ний пари,
А искаме свобода,
Човѣшки правдини.

Морето се вече виждаше, когато гърмогласно пѣехме:

„Прости, прости народъ нещастенъ. . ."

Ние бѣхме при самия брѣгъ. Тамъ почнахме:

„Живъ е той, живъ е . . ."

Властьта, за да даде по-голѣма тържественость на шествието, или за да покаже силното си надмощие — туй не зная — следъ всѣки изпѣтъ стихъ, отговаряше съ топовенъ гърмежъ[1]. Тоя день за първъ пжть на солунскитѣ улици се пѣеха революционни пѣсни. Това бѣше първата манифестация, подобна на която още много други ще видятъ солунскитѣ стени.

Търговскиятъ градъ Солунъ едно време малко се тревожеше отъ всѣкакви вжтрешни шумове. Неговитѣ жители гледаха само борсата и митницата. Тѣ съ едната ржка черпѣха „солена вода“ отъ морето и я продаваха вжтре въ страната. Предоволни отъ облагата, тѣ спокойно спѣха. Събитията презъ 1903 г. ги накараха да се позамислятъ, даже да треперятъ, когато ставаше дума за българинъ. Колко бързо, наистина, тѣ привикнаха! Когато редицата минаваше, по цѣлото продължение, отъ правителствения домъ до самия брѣгъ на морето, отъ двете страни на улицитѣ солунскитѣ граждани стояха и съ голѣмо удивление изглеждаха заточеницитѣ. Нашитѣ близки не можеха да се приближатъ, за да се ржкуватъ съ насъ, отъ голитѣ щикове, съ които ни обикаляха, а офицеритѣ показваха се на гледъ съ корави и студени сърдца.

Далечъ въ морето стоеше параходътъ, който щѣше да прибере изгнаницитѣ, а една голѣма ладия бавно се движеше покрай новопостроения брѣгъ за да ни занесе въ парахода.

Слънцето вече залѣзваше, вълнитѣ на солунския заливъ се усилваха и блъскаха въ брѣга. Като че ли и тѣ се възмущаваха и негодуваха.

Следъ отдалечаването на ладията отъ брѣга многобройната публика, наредена покрай кея на пристанището, развяваше бѣли кърпи — изпращачитѣ се прощаваха за последенъ пжть съ своитѣ синове, мжже, братя и приятели.

---

[1] Сжщиятъ день бѣ праздникътъ на Мохамеда.

Следъ като се настанихме въ парахода, при насъ дойде едно лице, придружено отъ двама полицейски пристави, и ни даде една скромна сумица, отпусната отъ протестантската черковна община въ града.

Слънцето се скри задъ хоризонта, едва се забелѣзваха хората, които правѣха вечерната си разходка на брѣга, изгуби се хубавиятъ изгледъ на Солунъ, блѣснаха лампитѣ въ цѣлия градъ, параходътъ изсвири, тръгна, а ние виждахме само една продълговата линия отъ лампи, които освѣтяваха набрѣжната улица. Огнена линия отбѣлязваше вече рѣзко границата на водата отъ сушата. Вълнитѣ на Бѣло-море ни понесоха пакъ оковани въ вериги и нахвърлани въ едно малко отдѣление въ парахода „Constantinople", който бѣ препълненъ съ пасажери и войници. Следъ една мжчително прекарана нощь ние се озовахме въ зори предъ полуострова Касандра и се наслаждавахме на горитѣ му, обрасли вече съ зелена шума. Вечерьта, когато слънцето захождаше, параходътъ наближи при брѣга на Светогорския полуостровъ. Единъ тихъ вѣтрецъ ни донесе благоуханната миризма на светогорскитѣ вѣчно зелени маслинени дървета. Утриньта дълго време ние пжтувахме покрай брѣга на светия полуостровъ и се любувахме на хубавитѣ гледки на нѣкои отъ манастиритѣ и килиитѣ, разхвърлени тукъ-тамъ по височинитѣ и обиколени съ високи зелени дървета. Вѣтърътъ се поусили и отъ продължителното люлѣене на парахода почнахме да повръщаме. „Морето ни хвана" — всички казваха. Едни по кувертата, други въ хамбаря, трети по стълбитѣ — всѣкжде повръщаха. Едни свършили, други почватъ. Първитѣ се смѣятъ, вторитѣ, полегнали, смучатъ въ устата си лимони, а повечето бледи, навжсени, като да сж боледували отъ продължителна треска. Параходътъ, обхванатъ отъ яростнитѣ вълни, упорито се борѣше. Всички, съвзети отъ морската болесть, бидохме събрани въ хамбаря, понеже наближавахме вече Кавала. Параходътъ престоя около 6—7 часа въ пристанището и въ него дойдоха нѣколко агенти на по-главнитѣ търговски кжщи. Уведомени за нашето пристигане, дойдоха да видатъ бунтовницитѣ. Струваше имъ се, че ще видятъ лъвове. На тѣзи хора, предадени изключително на търговията, ограничени съ своя поминъкъ, странно имъ се виждаше, че хора отъ всѣкаква професия — свещеници, учители, търговци, земледѣлци, всички бѣха обвързани съ желѣза. Параходътъ спрѣ всрѣдъ пристанището, и кжщитѣ на града, разположенъ амфитеатрално, изглеждаха натрупани една върху друга. Отъ едната страна на парахода се виждаше новиятъ градъ Кавала съ изключително търговски магазини, а при самия брѣгъ на морето модерно построени хубави кжщи; отъ другата страна на парахода се виждаха стари кжщи — работнишкиятъ кварталъ. Утриньта, 25 априлъ, за сетенъ пжть отправихме погледитѣ си къмъ хубавия градъ Дедеагачъ и къмъ неговата околность. На тръгване, далечъ въ морето видѣхме димъ, който излизаше отъ кумина на единъ параходъ. Той ни наближи и измина: завръщаше се въ нашето отечество, а пъкъ ние го напускахме... Предъ насъ изпъкнаха разнообразни гледки, една отъ друга по-увлѣкателни, и слънцето вече залѣзваше, когато пристигнахме при дарданелския провлакъ, при входа на който има високъ морски фаръ, а отъ среща ни се разтилаше низкиятъ азиатски брѣгъ. Късно презъ нощьта пристигнахме при островъ Митилинъ. Градътъ прилича на единъ трижгълникъ, продълженъ въ единъ отъ жглитѣ при основитѣ. Въ тоя жгълъ на града имаше много хубави градини съ маслинени, лимонени и портокалеви дървета, а цѣлата околность бѣше потънала въ зеленина. По пѫтя за Смирна два часа се наслаждавахме на хубавитѣ мѣстности на тоя островъ.

Сутриньта, на 27, пристигнахме въ смирненското пристанище. Градътъ Смирна е разположенъ покрай брѣга на морето и върху нѣколко високи хълмове, обсипани съ кипарисови дървета. Благодарение на географическото си положение, той въ последно време е единъ отъ първостепеннитѣ търговски градове въ Турция. Въ улицитѣ се забелѣзваше голѣмо оживление, а въ пристанището имаше нѣколко десетки парахода, много платнени кораби и безброй малки ладии, които се движеха насамъ-натамъ покрай брѣга на пристанището. На групи слѣзнахме отъ парахода, излѣзохме на брѣга, посрещнаха ни 45—50 стражара съ двама офицери, наредихме се въ редица и тръгнахме. По главнитѣ улици смирненскитѣ гамени гълчаха: „Реформи, Реформи!“—продаваха единъ ежедневенъ френски вестникъ, редактиранъ отъ единъ гръкъ и двама евреи. Ние въ Македония—казвахме си — търсимъ реформи, а пъкъ тѣ се продавали по улицитѣ на Смирна. На пѫть къмъ затвора ние минахме презъ самия дворъ на смирненския правителственъ домъ, а отъ балкона внимателно ни изглеждаше валията Кямилъ паша. Смирненскиятъ затворъ бѣше препълненъ съ арестанти. Настаниха ни въ едно отдѣлно помѣщение, което служеше като временъ затворъ. Всичкитѣ влѣзохме въ една широка и дълга стая, и само сутринь и вечерь ни пускаха по единъ часъ въ двора. На другия день отъ насъ отдѣлиха 36 души, отъ които едни, осѫдени по на 10 години, отидоха въ Подрумъ, а осѫденитѣ на 15 години — въ Родосъ. Останалитѣ престояхме три недѣли въ смирненския затворъ. По слухове научихме, че ще бѫдемъ разпредѣлени на нѣколко групи, обаче, кои отъ насъ и кога ще заминатъ, никакъ не можахме да се научимъ.

По-голѣмата часть отъ смирненския затворъ е старо, низко, каменно здание, съвсемъ неудобно за живѣене. Останала часть (новиятъ затворъ) е сжщо тъй низко, продълговато здание, направено отъ тухли и камъне, но много по-добре освѣтлено отъ първото. Въ смирненския затворъ имаше 34 души арменци, обвинени като съучастници въ подготовяването на атентати противъ нѣкои обществени и търговски учреждения въ Смирна и околностьта. Сжщинскитѣ организатори на споменатитѣ несполучливи атентати били избѣгали въ странство, а повечето отъ подсждимитѣ бѣха невинни. Тѣ живѣеха при много лоши обстоятелства, каквито можеха да сжществуватъ въ крайно нехигиеничния, влаженъ и тъменъ смирненски затворъ.

На 15 май ни поставиха въ три отдѣлни вериги (въ I-та 12 души, въ II-та 13, а въ III-та 26 души) и се отправихме къмъ пристанището. Тоя день бѣше много горещо та докато изминахме смирненскитѣ улици, всички се облѣхме въ потъ. Улицитѣ бѣха препълнени отъ любопитни зрители, а ние вървѣхме единъ следъ другъ. Стражаритѣ — всички диви арнаути — крещѣха да вървимъ по-бързо; първитѣ ускорятъ крачкитѣ, онѣзи въ срѣдата спратъ, понеже последнитѣ не могатъ да ги застигнатъ. Всичкитѣ, натоварени съ дрехи и други принадлежности, оковани за вратоветѣ, едва следъ два часа стигнахме на брѣга. Адютантътъ на валията дойде при насъ, когато бѣхме на самия брѣгъ, и благоволи да ни съобщи на нѣкои отъ насъ, че отиваме въ африкански Триполи (Гарбъ-Тарабулусъ). Вечерьта параходътъ „Konstantinia“, командуванъ отъ капитанина П. Аргиропуло, тръгна направо за Триполи. Параходътъ бѣше голѣмъ, чистъ и нѣмаше много пжтници. По кувертата имаше много праздно мѣсто, обаче не ни оставиха тамъ. Ние денонощно, обвързани пакъ тъй съ желѣзата, бѣхме въ хамбаря и на части ни извеждаха за 5—6 минути, заранъ и вечеръ на палубата, колкото да се омиемъ. Ние бѣхме болшинство въ парахода, а стражаритѣ — 13 души. Нѣколко пѫти заявихме да ни извадятъ веригитѣ отъ вратоветѣ, но жандармерийскиятъ поручикъ Люфти не искаше. Той се страхуваше отъ насъ. Лъжеше ни, че щомъ изминемъ островъ Критъ, ще махне желѣзата, но напразно ние се молѣхме на тоя фанатикъ. Веригитѣ, които претриха вратоветѣ ни, дрънкаха по земята и когато минавахме прага на затвора въ Триполи. Цѣли седемь денонощия постоянно въ желѣза! Безъ всѣкакво тѣлесно раздвижване кокалитѣ ни бѣха като схванати. Наредени въ редица, ние се забавлявахме съ дреболии, а въ фантазията ни въ мрачни краски се рисуваше Фезанъ, кѫдето бѣхме заточени. Вечерно време херметически затваряха изхода, отъ гдето денемъ гледахме само небето, а по нѣкога, макаръ кратко време, до насъ достигаха слънчевитѣ лѫчи. Арестантинъ и слънчевъ лѫчъ! Какво щастие! Какво съпоставяне! Колко жестока наистина е по нѣкога природата! Въ тъмния хамбаръ, гдето тукъ-тамъ свѣтѣха само цигаритѣ, следъ продължителнитѣ ни разговори, придружени съ дълбоки въздишки, при благитѣ или горчиви спомени отъ миналото, при мисъльта за неизвестното бѫдеще, едва следъ полунощь заспивахъ, или по-добре, мѫчехъ се да заспя, за да забравя всичко. Сънътъ при тежки изпитания е най-голѣмото развлѣчение, а въ сѫщото време и голѣмо утешение на затворника. Умствено пренесенъ въ съвсемъ други мѣста, обхванатъ отъ съвсемъ други мисли, несъзнателно усещахъ наслади, но уви! колко разочарователни ставаха тѣ, когато при преобръщането или несъзнателното раздвиждане на нѣкои отъ арестантитѣ желѣзата почватъ да дрънкатъ... Тѣ веднага напомнюваха, че съмъ арестантъ, окованъ въ верига! На третия день изчезна въ парахода единъ гъркъ, бившъ разбойникъ, който ни придружи отъ Смирна. Него, по всѣка вѣроятность, укриха едноплеменницитѣ му — матрозитѣ, като казаха, че се хърлилъ въ морето и показваха неговата шапка, която още плуваше по повръхностьта на водата. Действително, брѣгътъ бѣше близу; възможно бѣ човѣкъ да отиде, плувайки до него, но по никой начинъ не можеше да излѣзе на сухо, понеже брѣгътъ бѣше много високъ и стръменъ. Нѣколко часа преди да съмне параходътъ пристигна въ пристанището Ханея и тамъ именно излѣзе разбойникътъ. Параходътъ спрѣ далечъ, понеже ханейското пристанище не е удобно за да могатъ параходитѣ да се доближаватъ до кея. Отъ далечъ, презъ кржглитѣ прозорчета на парахода, ние гледахме Критъ. Сутриньта следъ изгрѣване на слънцето излѣзохме на кувертата, а далечъ въ града надъ едно високо здание се развѣваше критското знаме. То съживи у насъ всичкитѣ ни надежди. Единъ день — казвахме си — подобно на него ще се развѣва и македонското знаме. Градътъ, модерно построенъ, обкржженъ съ зеленина се протакаше на дълго разстояние покрай брѣга. Надъ самия градъ се издигаше единъ високъ, голъ балканъ, на върха на който още имаше снѣгъ. По улицитѣ въ града виждахме хора съ хубава черна униформа и бѣли шапки. Това бѣ критската жандармерия. При насъ дойдоха префектътъ на града съ неговия помощникъ. Едно време, каза той, тоя островъ бѣше мѣсто на безграниченъ произволъ, но съ скжпи жертви изкупи спокойствието си, което го постави въ пжтя на прогреса и благоденствието. Критянитѣ, които бѣха дошли въ парахода, изглеждаха ни съвсемъ други хора. Физически тѣ бѣха здрави, подвижни и весели. Какво превъзходство имаха предъ насъ? Свободата, която имаха, бѣше ги съживила, въ тѣхнитѣ жили сѣкашъ кръвьта бѣше възобновена. Колко благотворно, наистина, се отразява свободата у единъ народъ, който самъ я спечели и подържа съ общи усилия и скѫпи жертви!

Параходътъ потегли къмъ западъ и следъ нѣколко часа не се виждаше вече никѫдѣ земя. Оставаха ни още три денонощия. Презъ цѣлия пѫть времето бѣше добро, а морето тихо и свѣтло като огледало. Това бѣше единственото наше облекчение по пѫтя при всичкитѣ несгоди и уморителния синджиръ, който разрани вратоветѣ ни. Въ случай на една буря въ морето ние щѣхме просто да се изцапаме всички отъ количественитѣ материи, които биха излѣзли съ голѣма бързина отъ устата ни. Тѣзи разноцвѣтни материи, съ които хубаво се запознахме, когато минавахме покрай брѣговетѣ на Света Гора, придружени съ специфичната имъ възкисела миризма, едва ли не щѣха да ни накаратъ да стоимъ съ часове съвсемъ прави на крака, докато се намѣрѣше нѣкой по човѣколюбивъ матросъ, разбира се, добре възнаграденъ, да очисти леглата и дрехитѣ ни. Омаломощени до последня степень отъ постоянно седене на едно мѣсто и отъ тежкитѣ синджири, съ голѣмо нетърпение чакахме да видимъ суша.

Безизходното положение, въ което бѣхме поставени — достатъченъ белегъ за бѫдещия ни животъ — предразполагаше ни да разсѫждаваме съвсемъ зле. Заключенията, до които дохождахме следъ дългитѣ си разсъждения, бѣха съвсемъ опасни за насъ. Но човѣкъ, подложенъ на най-лоши изпитания, измѫчванъ съ най-тежки изтезания, изгубва всѣкаква логика и много лесно се подава на съвсемъ крайни действия. Естествено, крайнитѣ срѣдства не могатъ да не донесатъ и крайни резултати. Почнахме да мислимъ, какъ да намѣримъ срѣдство да се отървемъ отъ туй несносно вече положение, въ което бѣхме поставени, и да търсимъ каквото и да е спасение. Кѫде, съ какво и какъ? Туй бѣше предметътъ на нашитѣ съвещания. Почти всички се съгласихме да се решимъ на една крайность, единствено възможна въ случая. А именно, да се сбиемъ помежду си, а следъ туй, разбира се, стражаритѣ ще се доближатъ до насъ, за да ни отдѣлятъ. По необходимость, съгласно съ установенитѣ обичаи въ затворитѣ, щѣха да ни раздѣлятъ едни отъ други, а за да станѣше това, поне за петь минути щѣха да извадятъ веригитѣ отъ вратоветѣ ни. Въ тѣзи именно минути, онѣзи които ще бѫдатъ освободени отъ желѣзата, да нападнемъ стражаритѣ и следъ като имъ вземемъ орѫжието, да арестуваме самия капитанъ и да го принудимъ, вмѣсто да ни извади на африканския брѣгъ, параходътъ да излѣзе въ о-въ Малта. Смъртьта обаче на нашия другарь Ризо Трайковъ отмѣни туй решение. Пъкъ и нѣкои отъ нашитѣ другари, хора съ по-други понятия и съ слаба енергия, почнаха още при съвещанията да се страхуватъ. А въ студения трупъ на покойния, спростренъ въ единъ край на хамбаря, гледаха собствената си смърть. Тѣ просто треперѣха. Покойниятъ, родомъ отъ с. Ошани (Гевгелийско), бѣше на 35 г. Той отдавна боледуваше отъ охтика и бѣше физически много слабъ. Сѫщия день, 20-и май, стана и погребението му. Една часть отъ насъ излѣзохме на палубата, гдето на едно по-високо мѣсто бѣ поставено тѣлото на умрѣлия. Отъ лѣво стоеше по-голѣмата часть отъ екипажа на чело съ капитанина, отъ дѣсно — стражаритѣ съ офицера, а срещу мъртвеца — ние съ оковитѣ! Морето бѣше тихо, а слънцето вече достатъчно високо въ хоризонта. Следъ прочитането на подходящитѣ молитви отъ свещ. Георги Василевъ ние почнахме да пѣемъ пѣсеньта: „О! мой Боже, прави Боже!“ (Хр. Ботйовъ) и тѣлото на починалия ни другарь биде спуснато въ морето. Вълнитѣ го погълнаха за винаги.

На другия день, далече въ морето едва се забелязваше една тънка, жълта линия; това бѣ африканскиятъ брѣгъ. Съ наближаването на парахода линията се уголѣмяваше и почнаха да се забѣлезватъ и дърветата. Африканскиятъ брѣгъ, изложенъ подъ горещитѣ слънчеви лѫчи, представлява една еднообразна, печална картина. Градътъ Триполи бѣше още далечъ. Когато наближихме при укрепленията, параходътъ силно и продължително изсвири и спрѣ. Всички помислихме, че стана нѣкое нещастие. Следъ малко до парахода се доближи една лодка, параходътъ почна пакъ да се движи съвсемъ полека и сѣкашъ крадешкомъ влѣзе въ пристанището. Тогава вече научихме, че вследствие на многобройнитѣ подводни скали той не смѣеше да върви самъ, а лодката му посочваше пѫтя. Когато излѣзохме върху палубата, предъ насъ се изпречи една чудесно хубава гледка, каквато ние не бѣхме виждали: разположението на града, постройката на кѫщитѣ, заедно съ многобройнитѣ градини, препълнени съ палмови дървета, и съвсемъ чудни за насъ растения.

Триполи има много хубавъ външенъ изгледъ. Кѫщитѣ сѫ на гледъ нови, а улицитѣ планирани. Най-хубавъ изгледъ му придаватъ градинитѣ съ палмови, портокалени и лимонени дървета и алеитѣ, изпъстрени съ разнообразни цвѣтя. Той е разположенъ на равнина и цѣлиятъ се вижда отъ далечъ. Още отъ парахода се мѫчехме да отбележимъ, кое отъ зданията е затворътъ. Едни указваха едно жълто, четверожгълно здание, други казваха: „ей това бѣлото, продълговато, трѣбва да е затворътъ,“ а трети се съмняваха, понеже всички бѣха безъ покриви. Ние искахме да видимъ покриви на кѫщитѣ, както по насъ. Покривитѣ почти на всички кѫщи сж плоски съ разнообразни тераси и балкони. Вечерно време подъ ясносвѣтлата месечина и тихия прохладенъ вѣтъръ, идещъ отъ къмъ морето, жителитѣ седятъ по тѣзи мѣста, вечерятъ и даже лѣтно време тамъ спятъ. Дъждовната вода, която пада въ тая плоскость, се събира въ едно и съ тржби се вкарва дълбоко въ земята. Тя служи за чистене, пране, а беднитѣ даже пиятъ отъ нея. Далечъ отъ града тукъ-тамъ стърчатъ минарета на джамиитѣ, отличителенъ белегъ на мухамеданскитѣ градове. При самия брѣгъ на пристанището има римска триумфална арка, направена отъ единъ квесторъ (началникъ) въ честь на императоритѣ Маркъ Аврелий и Луциусъ Аелиусъ Верусъ; скулптурата на тая арка не е толкозъ добра, обаче, достатъчно е запазена.

Още на брѣга ни посрещнаха много полицейски агенти, стражари и нѣколко офицера. Всичкитѣ ни гледаха съ особено любопитство. Нѣма вече многобройна публика, както въ Солунъ и Смирна. По улицитѣ бавно се движеха жълти, мургави и черни хора, облѣчени съ дълга, бѣла дреха. Тѣ бѣха мѣстнитѣ жители, които не проявяваха никакво любопитство къмъ насъ. Най-напредъ влѣзохме въ една кржгла врата на крепостьта, изминахме нѣколко криви и тѣсни улици и се спрѣхме въ единъ широкъ дворъ. Обискираха ни най-строго, прегледаха дрехитѣ ни, махнаха желѣзата отъ вратоветѣ ни и единъ по единъ ни заведоха въ затвора. Директорътъ на затвора, родомъ отъ Сърбия, бѣжанецъ въ Скопье, гдето нѣколко години подъ редъ е билъ старши стражарь, а сетне произведенъ въ чинъ подпоручикъ и препратенъ въ Триполи, бѣше много грубъ човѣкъ, на име Османъ. Той, още когато ни видѣ, се разгнѣви до последна степень и ни посрещна съ много оскърбителни думи. Но на сутриньта съвсемъ измѣни обноскитѣ си. Той почна любезно да се разговаря съ насъ. Първиятъ день нашето пристигане му припомни споменитѣ отъ минали времена... Обхвана го свойствениятъ на всѣки турчинъ фанатизъмъ, и той падна въ едно безумно изстѫпление. Утриньта той разбра, че и ние сме хора както всички други и че сме пострадали отъ глупавата турска администрация и безумното правосѫдие.

Въ триполския затворъ престояхме единъ месецъ. Единъ день преди да тръгнемъ за Фезанъ ни съобщиха, че ще пѫтуваме, и самиятъ директоръ взе отъ всѣкиго по 25 гр. за разноски по пренасянето на дрехитѣ ни. Още сѫщия день натъкмихме необходно нуждниtѣ нѣща за пѫть, обуща (балги) сѣници и пр.

На 23 юний, късно презъ нощьта, единъ по единъ ни изваждаха отъ затвора, за да ни поставятъ синджира на вратоветѣ. Ръждясалия синджиръ прекарвахме презъ халкитѣ на желѣзнитѣ ни гривни, по една отъ които на всѣкиго поставяше на врата самиятъ директоръ, щомъ нѣкой излѣзе отъ входнитѣ врата на затвора. Ние бѣхме 51 българи, 2 арменци, 1 турчинъ и 1 арабинъ, всички добре оковани въ желѣза. Следъ като излѣзохме вънъ отъ крепостьта, чухме внезапенъ шумъ, — кавалерия, която се присъедини къмъ останалитѣ войници и стражари, които ни обграждаха съ голи щикове. Ние тръгнахме въ редица единъ следъ другъ. Най-напредъ вървѣше командантътъ на жандармерията съ нѣколко офицера и директорътъ на затвора. Месецътъ блѣщѣше, земята много освѣтлена, по улицитѣ нѣмаше нито единъ човѣкъ. Ние се сбогувахме съ наведенитѣ клонове на палмовитѣ дървета, които ни навѣваха само тѫга и скърбь. Най-напредъ вървѣхме съвсемъ тихо. Само желѣзата на вратоветѣ ни и шашкитѣ на офицеритѣ звънтѣха отъ време на време. Вървейки по една широка улица, внезапно чухме гласъ: янашма! (не се приближавай, не се приближавай). Истинктивно всички обърнахме главитѣ на горе, отъ гдето идѣше гласътъ. Старъ човѣкъ, съ бѣла брада, облѣченъ въ бѣли дрехи, гологлавъ, стои на единъ балконъ. Кой бѣше той? — Валията и въ сѫщото време военниятъ комендантъ на Триполи — казаха ни нашитѣ другари арменци. Тоя военачалникъ, види се, съзрѣ нѣкоя опасность въ туй, че нѣкои отъ войницитѣ бѣха се доближили до насъ съ голитѣ щикове. Заповѣдваше имъ да се не доближаватъ до насъ. Самиятъ валия въ наше присѫтствие ни препорѫча на офицеритѣ, войницитѣ и стражаритѣ. Следъ като излѣзохме вънъ отъ града, една часть отъ кавалерията съ коменданта и директора се завърнаха, а ние, 55 души, съ трима военни офицери, единъ жандармерийски подпоручикъ, 20 души кавалерия и 11 стражара тръгнахме на пѫть.

КЪМЪ ФЕЗАНЪ.

Далече отъ насъ въ една пѣсъчна поляна слушаме рева на камилитѣ (76) съ сухаритѣ, водата и дрехитѣ. Когато слушаме рева на камилитѣ, когато ги товарѣха, като виждаме тѣхнитѣ скачания, раздвижванията на камиларитѣ, всички въорѫжени съ дълги пушки, даже когато товарѣха камилитѣ, паднахме въ едно душевно настроение, каквото до тогава не бѣхме изпитали. И ние по примѣра на камиларитѣ почнахме да уякчаваме обущата си и здраво превързахме торбитѣ, които носѣхме на гърба си.

Зората се вече появи, камилитѣ останаха назадъ, а ние, въ три синджира, отидохме напредъ, постояно обиколени отъ войската и жандармерията съ офицеритѣ. Найнапредъ вървѣхме полека, сетне усилихме вървежа и тъй вървѣхме около 5—6 часа безъ почивка. Поставени въ дълги синджири, стѫпвайки изключително върху купове отъ подвиженъ пѣсъкъ, неотспани отъ вчера и ненахранени презъ деня, повечето отъ насъ уморени и ожеднѣли за вода, постоянно питахме, где има вода. Залъгваха ни, че щомъ ни застигне керванътъ (гяфлето), ще ни дадатъ вода. Слънцето пекна, ние продължахваме пѫтя, а далечъ въ хоризонта се показваше зеленина, но щомъ наближавахме до нея, пакъ нѣмаше вода. Залъгвахме се съ една друга и трета зеленина, които се показваха въ хоризонта, докато въ едно мочурливо мѣсто, обрасло съ зелена, бодлива трева и малка тръска, въ единъ трапъ намѣрихме нечиста вода и ни дадоха да се напиемъ. Растителнитѣ частички, които бѣха въ водата, смѣсена съ земя и животинки, придаваха ѝ почти черенъ цвѣтъ. Всѣки старателно се мѫчи да улови мѣха или нѣкой отъ сѫдоветѣ, съ които раздаваха вода. Тая вода временно уталожи жаждата ни. Слънцето ярко блѣщѣше, а ние още пѫтувахме по стръмни хълмове отъ пѣсъкъ, постоянно блъскайки се едни въ други. Възползувани отъ ширината на мѣстностьта, вървѣхме въ права линия, а не въ редица единъ следъ другъ. До като едни трѣбва да минатъ върха на нѣкой пѣсъченъ хълмъ, който имъ се изпречи, други, завлѣчени отъ синджира, паднатъ на земята или тъпчатъ търнетѣ, а стражаритѣ следъ насъ крещѣха: „имши, имши я гяуръ!“ (върви, върви, неверникъ). Туй продължи доста време. Стражаритѣ, вече уморени постоянно да викатъ подире ни, при най-кратко спирене за каквото и да е почнаха да ни блъскатъ по гърбоветѣ съ приклада на пушкитѣ си.

Мѣстото, до кѫдето трѣбваше да пристигнемъ тоя день, бѣше още много далечъ, а нѣкои отъ насъ, омаломощени отъ гладъ, жажда и побой, престанаха да вървятъ. Поради това по неволя трѣбваше всички да спремъ. Жандармейскиятъ офицеръ се опита съ камшика, на единъ, на другъ по главата, по нозетѣ, по гърба, но напраздно,— всичкитѣ едва се движехме. Прахътъ, който се образуваше отъ бързия ходъ на конетѣ, бѣше съвършено покрилъ дрехитѣ ни, лицата на всички ни изглеждаха като да са нацапани съ жълта, маслена боя. Мжчнитѣ условия, при които бѣхме поставени тоя день, ни изплашиха и си казвахме, че ако по цѣлия пжть отиваме тъй, ние още на втория день ще измремъ. Попадалитѣ казватъ: „свършихме вече“, другаритѣ имъ ги утѣшаватъ, но скоро и тѣ попадаха. За голѣмо щастие керванатъ наближи до насъ, и офицеритѣ, следъ като видѣха, че ние всички щѣхме да паднемъ, съгласиха се да позволятъ, щото една часть отъ насъ да се качатъ на камилитѣ. Следъ 3—4 часа пжть ние пристигнахме при малкия оазисъ Меджининъ. Тамъ намѣрихме студена и чиста вода, напихме се добре и всички съвършено уталожихме жаждата си. Тамъ имаше нѣклоко колиби, близу до които имаше две градини съ голѣми сѣнчести дървета и зеленчукъ. Това бѣше цѣлиятъ оазисъ. Отъ Триполи до тукъ постоянно минавахме малки и голѣми, амфиеатрално разположени хълмове отъ подвиженъ пѣсъкъ, чудесно изпъстрени съ всевъзможни очертания вследствие на вчерашния вѣтъръ. Гарата, полето или морето иматъ своитѣ хубости; чудесното разположение на изпъстренитѣ пѣсжчливи хълмове има сжщо своята хубость. Времето бѣше тихо; ако да бѣше се появилъ вѣтърътъ, туй разстояние не щѣхме да изминемъ въ три дни, понеже всрѣдъ тоя пѣсъкъ едва бихме могли да се видимъ единъ съ другъ. Нощьта пакъ въ синджиритѣ преспахме на открито и следъ полунощь керванътъ тръгна, а ние — напредъ. Въ зори се качихме на камилитѣ. Малко яздѣхме, понеже трѣбваше да изминемъ единъ високъ, пѣсъчливъ хълмъ, гдето камилитѣ, товарени съ тежки товари, вървейки по пѣсъка, изгубваха равновесието та товаритѣ се поваляха по земята. Всички слѣзохме и пешкомъ изминахме пѣсъка. Отъ върха на тоя голѣмъ хълмъ, далече въ едно равно поле, забелѣзахме зеленина съ нѣколко дървета.

Усилихме хода надолу и къмъ обѣдъ пристигнахме при мѣстностьта Сая, гдето намѣрихме три ливади съ зелена трева, нѣколко смокинени дървета и единъ кладенецъ съ вода. Всрѣдъ една градина видѣхме бѣла, висока кѫща, съ кубе, крѫгла врата безъ прозорци. Струваше ни се, че е теке. Обаче се лъжехме — туй бѣше кѫщата на единъ арабски първенецъ (шеихъ). Въ тая пуста страна, гдето беднитѣ съ голѣми мѫчнотии съграждатъ хижитѣ си, тая кѫща изглеждаше като палатъ.

Слънчевитѣ лѫчи падаха вече полегато, когато тръгнахме по полето. Далечъ въ хоризонта виждахме високи ридове — разклонения на Тагоновитѣ гори — и струваше ни се, че сѫ обрасли съ зелени дървета. Съ нетърпение бързахме да ги достигнемъ. На далечно разстояние отъ насъ се движеха тукъ-тамъ араби. Тѣ въ домоветѣ ли се прибираха или отиваха при стадата си, туй не знаехме. Крадишкомъ ни изглеждаха, и като ги изминемъ, по-внимателно се взираха въ насъ. Тѣ като да се страхуваха отъ насъ — ивглеждахме имъ хора, каквито тѣ не сѫ виждали до тогазъ, а сѫщо и ние се страхувахме отъ тѣхъ. Късно вечерьта пристигнахме въ едно дефиле, отъ дветѣ страни на което се издигаха, отдѣлени единъ отъ другъ, стръмни каменисти ридове. Офицеритѣ, като наблюдаваха лицата, които тайно ни изглеждаха, усъмниха се много. При самия входъ на дефилето при мѣстностьта Шаршара спрѣха кервана и поставиха синжиритѣ ни. Всички полегнахме, а нощниятъ патраулъ постоянно се движеше покрай насъ. Подъ ясното небе слабитѣ сѣнки на стърчащитѣ голи ридове имаха тайнственъ изгледъ. Сутриньта, 25 юний, пакъ съ желѣзата бавно се възкачвахме по височинитѣ, преуморени и изжеднѣли за вода. Въ подножието на единъ ридъ, при едно палмово дърво намѣрихме вода. Тамъ спрѣхме, за да ни извадятъ отъ вратоветѣ желѣзата. Слънчевитѣ лжчи падаха вече вертикално, а ние, наредени въ редица двама по двама, бързо вървѣхме по една пространна, наведена плоскость. Тоя день бѣ извънредно много горещо. Първиятъ день съ синджиритѣ и при голѣмитѣ мжки по пѣсъка ние малко внимание обрѣщахме на слънцето. Тоя день, освободени отъ синджиритѣ, бързахме да намѣримъ каквато и да е сѣнка. Около насъ тукъ-тамъ виждахме зеленини. Появиха се колиби отъ тръска — белѣзи, че наблизу има хора — а по-сетне, следъ обѣдъ, пристигнахме въ малкия градецъ Тархуна. Сжщия день при насъ дойде градскиятъ лѣкарь за да прегледа болнитѣ. Тѣ бѣха шесть души, почти всичкитѣ бѣха пострадали отъ слънчевъ ударъ. Нашитѣ лица, изгорѣли отъ слънцето, бѣха червени като жаръ.

Тархуна е малъкъ градецъ съ 50—60 кжщи, между които има нѣкои модерно построени. Всрѣдъ града има голѣмъ площадъ въ видъ на правожгълникъ, покрай който сж наредени дюкянитѣ. На другия день, сжбота, бѣше пазарниятъ день. Ние бѣхме въ една отъ стаитѣ на правителствения домъ и презъ тоя день цѣлиятъ площадъ бѣше пъленъ съ хора. Далечъ отъ околностьта бѣха дошли араби и продаваха жито, плодове, животни, вълна и пр.

Въ Тархуна постоянно квартирува 100—150 души кавалерия. Третия день отъ пристигането ни, следъ обѣдъ тръгнахме отъ тоя градъ и докато изгрѣе месецътъ вървѣхме пеши презъ едно поле, обрасло съ изсъхнала отъ горещинитѣ трева. При мѣстото Батумъ ни дадоха вода отъ мѣховетѣ, качихме се на камилитѣ, пжтувахме цѣлата нощь, другия день и другата нощь, а на третия день сутриньта пристигнахме вь града Урфеле, първостепенъ околийски градъ. Отъ Тархуна до Урфеле вървѣхме денонощно много усилено и никѫде не намѣрихме вода. Последнята нощь и последния день пѫтувахме изключително по скалисти мѣста. Нигде нѣмаше нито едно дърво, не видѣхме ни една тревица. Каква еднообразна картина отъ скалисти, стръмни ридове и сухи порои! Градътъ Урфеле е разположенъ върху два високи, скалисти хълмове. Двата хълма раздѣля една широка долина, въ която има много маслинени дървета и нѣколко кладенци за вода. Тая мѣстность представляваше голѣмъ контрасть съ околностьта. Кѫщитѣ, съградени изключително отъ земя, приличатъ на сѫщински пещери и мѫчно могатъ да се различаватъ една отъ друга. На единъ високъ ридъ е правителствениятъ домъ, а до него казармата, въ която постоянно стоятъ 150—200 души пехота. Правителствениятъ домъ и казармата сѫ обградени съ стени, надъ които се развѣва знаме, а отъ къмъ северната часть на крепостьта върху стенитѣ сѫ поставени два топа. Затворътъ е сѫщинско подземие, и вѫтре едва се забелѣзватъ затворницитѣ, оковани въ желѣза. По-грозенъ затворъ не ще има въ цѣлата империя. На много километра около града освенъ камъни и скалисти ридове нищо друго не се забелѣзва. Ние престояхме два дена въ Урфеле. Денонощно съ желѣзата ние живѣехме въ една каменна ограда, вратата на която строго пазѣха двама часовои.

Не ни позволяваха даже по двора да излизаме. Освенъ това, макаръ да бѣхме въ населено мѣсто, не ни даваха достатъчно вода за пиене. Нощно време съ желѣза се поваляхме върху голата земя безъ всѣкаква покривка. Презъ тѣзи дни при насъ не се яви нито единъ отъ офицеритѣ. Ние бѣхме подъ разпорежданията само на стражаритѣ. Тѣ ни правѣха покупки отъ града. Взимаха ни десеть пѫти повече отколкото костуваше всѣки купенъ предметъ, — тютюнъ, захаръ, кромидъ, хартия и пр. Тримата офицери и кавалерията останаха въ Урфеле, а ние на третия день пакъ тръгнахме по двама на една камила. Вървѣхме презъ цѣлата нощь; утриньта, следъ като пекна слънцето, седнахме да почиваме подъ сѣнкитѣ на две-три дървета върху една суха поляна. Отъ тамъ продължихме пѫтя по едно равно поле, обрасло съ суха, бодлива трева и много храсталаци. Всрѣдъ полето спрѣхме и нѣколко часа престояхме при мѣстото Софиджинъ. По това поле вървѣхме 10—11 часа безъ да видимъ никакво дърво и нито единъ хълмъ. Почвата на голѣми пространства отъ това поле бѣше мека, а по повърхностьта ѝ имаше тънъкъ пластъ отъ земна утайка. Водитѣ, паднали презъ пролѣтнитѣ дъждове, вследствие на хоризонталното положение на земята нѣмало кѫде да изтекатъ, една часть отъ тѣхъ се изпарила отъ горещинитѣ, а другата бѣ попита отъ земята. Височината на житнитѣ растения, вече прибрани на купове, бѣше много голѣма. Останалата часть отъ земята бѣше покрита съ висока, изсъхнала вече отъ слънцето трева. Отъ всичкитѣ изминати мѣстности почвата на тая мѣстность е най-удобна за земледѣлие. Тукъ въ нужда и орисъ може да се обработва.

По нашитѣ мѣста най-хубавъ изгледъ има слънцето сутринь, когато изгрѣва надъ нѣкоя гора и освѣтли по-високитѣ върхове. Тукъ изгрѣването на слънцето представя още по-омайна картина. Щомъ слънцето се появи на хоризонта, цѣлата земя се освѣтли като съ електричество, а полето взима по-красивъ изгледъ. Още при самия хоризонтъ то се вижда цѣлото, и слънчевитѣ лѫчи, смѣсени съ земнитѣ изпарения, придаватъ му неописуема красота. То представлява единъ голѣмъ червенъ кржгъ, центърътъ на който ясно свѣти. Далечъ отъ насъ, въ непокрититѣ съ трева мѣстности, гдето слънчевитѣ лжчи се отражаваха, струваше ни се, или подобре ние бѣхме увѣрени, че виждаме нѣкое езеро. Храсталацитѣ и тревата на съседнитѣ мѣстности изображаваха брѣга на туй езеро. Повърхностьта на почвата отъ далечъ никакъ не се различаваше отъ повърхностьта на водата въ тихо езеро. Колкото повече наближавахме, „водата“ бѣгаше, и следъ като изминахме полето съ очитѣ си видѣхме, че не бѣше вода. Отразилитѣ се слънчеви лжчи дохождаха право въ нашето око и ние виждахме тая странна илюзия.

Нагретитѣ вече слоеве отъ въздуха надъ сгорещената повръхность пречупватъ слънчевитѣ лжчи, че отъ далечъ изглежда като да се отразява въ повърхностьта на водата. Пжтникътъ, омаломощенъ отъ жажда, гледа предъ себе си езера безъ да може да ги достигне. Нѣкои предмети въ пустинята при това природно явление иматъ съвсемъ другъ изгледъ и показватъ се несравнено по-многобройни отъ колкото сж въ действителность. Тая оптическа измама арабитѣ наричатъ „дяволско море“, а пжтешественицитѣ — фата моргана. Фата моргана обръща единъ малъкъ храстъ, въ палмова горица; отдѣлнитѣ парчета скали представя за градъ; изобщо всичкитѣ предмети, които сж предъ очитѣ на пжтника, съ своитѣ колосални форми изглеждатъ чудовища, отъ които камилитѣ се боятъ. Пжтешественикътъ Русегеръ при пжтуването си презъ нубийската пустиня често ималъ случай да наблюдава подобна прозрачность на въздуха. „На една прозрачна пѣсъчлива плоскость, разказва той, която ние минавахме, освенъ нѣколко отдѣлни една отъ друга планини, гдето не можахме да намѣримъ нито едно мѣсто за почивка, ние гледахме отъ 10 часа сутриньта до 4 часа вечерьта чудесна фата моргана.

Ние гледахме около насъ въ сухия пѣсъкъ много вода въ разнообразни видове: рѣки, езера, пространно море, което се вълнува отъ вѣтъра. Планинитѣ, разхвърлени въ пустинята, изглеждаха острови и по гладката повърхность на окръжаещата ни вода тѣ се отразяваха въ обратенъ видъ. По-нататъкъ отдѣлно стърчащитѣ скали изглеждаха ни съ помощьта на нашето въображение кораби съ разпуснати платна, които напразно се мъчатъ да се помѣстятъ отъ мѣстата си. При много благоприятни обстоятелства тази прозрачность бѣше тъй силна, щото ние се приближихме до изпречилитѣ се предъ насъ предмети на разстояние по-малко отъ сто крачки. Щомъ наближихме, цѣлото явление изчезна като по вълшебенъ знакъ, а предъ насъ се простираше само ситенъ пѣсъкъ. Какви адски мъчения причинява подобна прозрачность на нещастния пътешественикъ, който жадува за една глътка вода за да уталожи своята умора! Тази прозрачность е особено ясна къмъ обѣдъ. Ние останахме назадъ единъ часъ следъ кервана. Последниятъ бавно се движеше предъ насъ, камилитѣ почнаха да ходятъ разпръснати една отъ друга, нѣщо което мѣстнитѣ жители особено обичатъ да правятъ, само ако мѣстото позволява, завчасъ ние видѣхме, че хората и камилитѣ вървятъ на нѣколко метра високо въ въздуха, направо презъ водата. Колкото повече ги наближавахме, толкозъ повече тѣ спадаха по-низко и когато вече съвсемъ наближихме при тѣхъ, ние видѣхме, че камилитѣ ходятъ по земята, тъй както ние, а камиларитѣ бавно се движатъ около тѣхъ“.

При тая оптическа измама присъединява се и друга измама, предизвикана отъ чувствата вследствие болезненото състояние на пътницитѣ. Често пъти пътникътъ мисли, че той ходи между стени; той вижда мѣсто за почивка, градъ, и всичко това само въ своето въображение. Той слуша воденица, а това е тропотъ на нѣкой сѫдъ или шумъ отъ триенето на нѣкой каишъ отъ самаря. Той слуша, че шурти водата въ нѣкой потокъ: това е пѣсъкъ, който се пренася отъ вѣтъра. Пѫтникътъ има само една мисъль — „прѣсна вода“, и отъ възбуденитѣ си чувства съ усилването на своитѣ желания той се лъже отъ впечатленията, получени отъ тѣхъ. Даже чувството на вкуса, при много трескаво състояние, се излага на подобна измама. На единъ пѫтникъ се случило да види, какъ единъ заблуденъ вече негъръ, който билъ въ трескаво състояние, защото билъ увѣренъ, че предъ него има вода, черпѣлъ отъ нея съ рѫцетѣ си и увѣрявалъ другитѣ, че тя е много студена. Въздухътъ, който поглъщалъ въ такъво едно трескаво състояние, смѣталъ за разхладително питие.

Преди да пристигнемъ на мѣстото Касаръ елбинадъ (Момини палати), 4—5 часа ходихме презъ една пѣсъчлива долина и за първъ пѫть презъ пѫтя видѣхме заселище отъ 15—20 палатки. Това бѣше селцето Нефетъ.

Въ единъ дълбокъ отъ 60—70 м. кладенецъ намѣрихме вода за пиене. Нигде по цѣлия пѫть водата не бѣше толкова дълбоко въ земята. Въ сравнение съ околнитѣ мѣста кладенецътъ бѣше на едно много низко мѣсто, обаче въ сравнение съ морското равнище ние бѣхме много високо. При кладенеца имаше три голѣми, сѣнчести дървета, подъ сѣнкитѣ на които престояхме докато слънчевитѣ лѫчи почнаха да падатъ полегато. Дърветата, които срѣщахме по пѫтя отъ Тархуна до това мѣсто, бѣха всичкитѣ еднакви, отъ единъ и сѫщи родъ. Това чадърообразно дърво на арабски се казва ата и расте 8—10 м. височина и има гладка кора. Листата приличатъ на листата на сладката папратъ, съ малки миризливи цвѣтове, снабдени съ много тичинки, стърчащи на върха на една влакнеста дръжка. Плодътъ е ягода. Предстоеше ни да минемъ едно разстояние по-голѣмо отъ 110 километра, трѣбваше да минемъ мѣстности, обсипани изключително съ пѣсъкъ и камъни, гдето нѣма никакъвъ изворъ за вода. При тръгването на кервана нѣкои отъ нашитѣ другари се опитаха да доближатъ до кладенеца, за да допълнятъ малкитѣ си мѣхове за вода, които постоянно носѣха съ торбитѣ за хлѣба върху гърбоветѣ си. За тая смѣлость на нѣкои отъ нашитѣ другари офицерътъ се разгнѣви до такава степень, че взе да бие всѣки, когото срещнеше предъ себе си. По примѣра на офицера почнаха и стражаритѣ, а камиларитѣ, между които имаше и нѣколко „души въ качество на милиция, мѣстни араби, само чакаха да се даде поводъ. Всички безмилостно почнаха да ни блъскатъ, като че ли откриха кой знае какъвъ заговоръ. Камилитѣ бѣха вече товарени, нѣкои бѣха се качили върху камилитѣ, други увиснати съ деветѣ ржце на дългитѣ криви вратове на камилитѣ, мжчеха се да ги накаратъ да легнатъ върху земята, за да се качатъ върху гърба имъ, когато офицерътъ даде заповѣдь да не язди никой, а всички да вървимъ пеши. Всички моментално слѣзохме отъ камилитѣ, обвързаха ни ржцетѣ единъ за другъ съ вжжета, стражаритѣ нарамиха пушкитѣ и почнаха отдире ни да крещатъ: „имши, имши я гяуръ!“ . . Всички усилихме ходътъ, като да ни гони нѣкой; цѣлия день, цѣлата нощь и на другия день постоянно ходѣхме. Втория день следъ обѣдъ минавахме едно голѣмо пространство съ купове отъ подвиженъ пѣсъкъ. Колкото и да се мжчехме да ходимъ бързо и съ туй да посъкратимъ разстоянието, обаче пѣсъкътъ не позволяваше. Чакъ тогава офицерътъ благоволи да ни позволи да се качимъ на камилитѣ. Вечерьта късно спрѣхме при мѣстото елъ Муедъ, гдето почвата бѣше твърда и камениста. Луната се изгуби вече задъ хоризонта. Нощьта бѣше толкова тъмна, че едва се забелѣзвахме помежду си. Тукъ трѣбваше да пренощуваме. Ние, уморени и ожеднѣли за вода, търсѣхме поне да ни дадатъ почивка. Разположихме се на колело всрѣдъ каменацитѣ, обкрѫжиха ни часовитѣ. Ние, следъ като хапнахме по едно-две парчета сухари, взехме опредѣления дѣлъ, половинъ кгр. вода на всѣкиго, легнахме да преспимъ. Презъ нощьта почна да духа вѣтъръ. Повърхностьта на земята следъ захождането на слънцето бѣше съвсемъ охладнѣла, а ние, безъ каквато и да е покривка, цѣлата нощь до зори, изложени на студения вѣтъръ, превивахме се, постоянно обвивайки съ кърпи поне лицето и рѫцетѣ си. Презъ цѣлия пѫть на никого отъ насъ не позволяваха да се приближимъ при дрехитѣ, нито пъкъ даже съ позволение не можехме да извадимъ отъ дрехитѣ си по нѣкой чувалъ или одѣяло, съ което да се покриваме нощно време. За всѣкакво приближаване изпитвахме камшика[1]. . .

Всички стѣснителни мѣрки, всички произволи, които се вършеха върху насъ съ заповѣдь на офицера и по прищевкитѣ на стражаритѣ, би се оправдали съ единъ или другъ претекстъ, обаче обстоятелството да не можемъ да вземемъ нѣкой чувалъ или одѣяло отъ дрехитѣ си, съ които да се предпазимъ отъ нощния студъ и вѣтъръ, ясно говорѣше, че искаха да измремъ, следъ като изпитаме всичкитѣ грозотии и ужаси на дългия и мѫчителенъ пѫть.

---

[1] Офицерътъ туй мотивираше съ обстоятелството, че ако всѣки почне да изважда по нѣщо отъ дрехитѣ, арабитѣ ще се възползуватъ отъ това и презъ пѫтя всичко ще изкрадатъ. Ако дрехитѣ ни не се развържатъ никакъ отъ насъ, въ Мурзукъ той камиларитѣ щѣлъ да държи отговорни.

Третия день следъ полунощь при мѣстото Зъмъ-Зъмъ намѣрихме единъ кладенецъ, водата на който бѣше много солено-горчива. По никакъвъ начинъ не можехме да я пиемъ. Но жаждата не гледа както мѫтната, нечиста, тъй и солено-горчивата вода. Напълнихме малкитѣ мѣхове отъ нея вода, оставихме ги вечерьта отворени и сутриньта водата малко изгуби отъ лошия си вкусъ.

На 5-й юний пристигнахме въ Бунджемъ, — малко селце съ 15—20 кѫщи, покрай които има хубави палмови дървета. Това селце, разположено въ центъра на едно пространно пѣсъчливо поле, представлява като малъкъ спасителенъ островъ въ това море отъ пѣсъкъ. Предъ самитѣ врати на кѫщитѣ вѣтърътъ бѣше натрупалъ купове отъ пѣсъкъ, които по величината си надминаваха покривитѣ на кѫщитѣ. Преди 25—30 години, — разправяха мѣстнитѣ араби, — това село било по-голѣмо, но отъ постоянното натрупване на пѣсъка, който по цѣли дни се разнася отъ вѣтъра въ разни посоки, жителитѣ напуснали селото и се преселили въ околнитѣ мѣста, по-сгодни за отгледването на стадата имъ.

Бунджемската долина е обградена отъ всички страни съ многобройни пѣсъчни хълмове, които отъ далечъ изглеждатъ като изкуствени окопи. Ослѣпителнитѣ слънчеви лѫчи, които се отразяватъ въ гладката повърхность на дългитѣ жици отъ гипсъ и варовници, зле влияятъ на човѣшкото око. На много мѣста презъ пѫтя има миdени чурупки (pecten), които ясно говорятъ, че почвата на тази мѣстность нѣкога е била покрита съ вода. Надъ бѣлитѣ хълмове отъ варовници се издигатъ други пѣсъчни ридове съ тъменъ цвѣтъ, които съ течение на времето малко по малко ставатъ на ситенъ пѣсъкъ. който вѣтърътъ носи въ разни посоки. Водата въ всички кладенци на тоя оазисъ не е приятна за пиене; освенъ че тя е солена, но и действува разслабително, а това още повече изтощава пжтника, уморенъ отъ разни мжчнотии и отъ оскждната храна. Жителитѣ обработватъ памука въ два вида: като храсть и трева (gossypium arborеum и perbaceum). Слабата почва, обаче, не позволява да се обработва въ голѣми размѣри.

Сжщия день продължихме пжтя по полето. Втория день минавахме покрай скалисти ридове и пѣсъчливи хълмове, и отъ мѣстото Семесъ до Адметъ, едно разстояние, което извървѣхме въ повече отъ 30 часа, по цѣлия пжть срещнахме голѣми пространства, въ които имаше селенитъ — богородичино стъкло. Минералътъ излѣзълъ на повърхностьта на земята, сутринъ и преди захождането на слънцето чудесно хубаво отразяваше слънчевитѣ лжчи въ гладкитѣ си бѣли и като стъкло кристали. Третия день пристигнахме при мѣстностьта Теметъ, гдето пакъ намѣрихме солно-горчива вода. Колкото неприятна и да бѣше за пиене, обаче ние я поглъщахме, защото останахме почти безъ вода. Жадниятъ не прилича на гладния. Мжкитѣ, които се изтърпяватъ въ време на голѣма жажда, никакъ не могатъ да се сравнятъ съ мжкитѣ на гладния човѣкъ. Последниятъ чувствува само болки въ стомаха, а ожаднѣлиятъ чувствува толкова много мжки, че изгубва самочувствието. Който е опиталъ вкуса на хлѣба, когато е билъ много жаденъ за вода, всѣкога ще предпочете глада предъ жаждата.

Водата при Теметъ, види се, съдържаше разтопени много магнезиеви соли, които ѝ подаваха солно-горчивъ вкусъ и тя действуваше като силно разслабително лѣкарство. Презъ последнитѣ 15—16 дни, хранени съ сухари, нашитѣ стомаси бѣха изтощени и едва смиляха сухата храна. Колко голѣмо превъзходство има тоя цѣръ предъ всевъзможнитѣ разслабителни и чистителни цѣрове, които препоржчватъ докторитѣ или продаватъ аптекаритѣ. Беднитѣ нѣма за какво да харчатъ пари за рициново масло, английска соль и пр. По-приятна на вкусъ, тая вода извършва сжщото дѣйствие, както горнитѣ цѣрове, а даже нѣщо повече — не разслабва пищеварителния каналъ, както правятъ първитѣ. Ние на нѣколко мѣста по пжтя опитахме действието на тая вода и се увѣрихме въ нейнитѣ качества.

Петиятъ день откато тръгнахме отъ Бунджемъ, ние пжтувахме презъ една долина, отъ двѣтѣ страни на която се издигаха високи ридове, покрити съ дребни камъни. Нѣкои отъ тия ридове имаха много своеобразенъ видъ: върховетѣ имъ бѣха плоски съ прави жгли и отъ далечъ изглеждаха като да сж нѣкои укрепления. Следъ като изминахме тази поространна долина, предъ насъ се показа едно много равно поле съ бодлива суха трева, а далечъ въ хоризонта видѣхме зеленина. Това бѣше фезанската область — градинитѣ и пасбищата около градътъ Сокна. На 10 юлий сутриньта единъ часъ преди да влѣземъ въ града поставиха ни пакъ желѣзата и вървѣхме по една мѣстность, повърхностьта на която бѣ много влажна и голѣмо пространство отъ която бѣше покрито съ една бѣла като снѣгъ кора. Това бѣ силитра.

Влѣзохме въ града, установихме се въ самия затворъ — една почти срутена кжща съ много стаи, които нѣмаха никакви прозорци, а по-скоро приличаха на подземия. Въ Сокна престояхме четири дни, денонощно съ желѣза на вратоветѣ ни. Нѣмахме възможность да приготвимъ каквото и да е топло ястие, за да се нахранимъ добре. Хранѣхме се както по цѣлия пжть — съ сухари, кромидъ, домати и чушки. Четири денонощия седейки на едно и сжщо мѣсто въ тѣзи полусрутени денонощия и отъ тежината на синджира, който като нагърлица постоянно висѣше на вратоветѣ ни, ние бѣхме много повече изнурени отколкото при пжтуването си. Презъ деня съ хиляди мухи се движеха на около ни, безъ да можемъ да се предпазимъ да не ни хапятъ поне по лицето. Последнитѣ два дни въ стаитѣ, гдето живѣехме, се чувствуваше една отвратителна миризма. Съгласно съ заповѣдьта на валията въ Триполи, Реджебъ паша, жандамерийскиятъ подпоручикъ Сунуси трѣбваше да ни придружи до Сокна. Отъ тамъ съ втора заповѣдь щѣха да назначатъ другъ офицеръ, който трѣбваше да ни заведе въ Мурзукъ. Първиятъ день туй се говорѣше, а на втория день положително научихме, че поручикътъ Мевлюдъ е вече тръгналъ отъ Мурзукъ съ едно отдѣление войска. Като научихме това, ние се много уплашихме, понеже трѣбваше да чакаме още 10—12 дни, докато да пристигне тоя офицеръ, вързани съ желѣзата като сжщински кучета. Мнозина бѣха болни, и ако останѣхме още нѣколко дни въ тѣзи подземия, ние всички щѣхме да се разболѣемъ опасно, а това много зле щѣше да се отрази върху насъ презъ по нататъшния пжтъ.

Гореспоменатиятъ жандамерийски офицеръ Сунуси е родомъ отъ гр. Мурзукъ. Младъ човѣкъ, съ срѣденъ ръсть, пълно тепосложение, черна кожа, кждрави косми, много сериозенъ и хладенъ, — изглеждаше като лъвъ. Презъ цѣлия пжть, освенъ съ единъ-двама отъ насъ, съ никого другиго не влѣзе въ разговоръ. Тоя офицеръ нѣколко години подъ редъ е билъ единствениятъ началникъ на фезанската жандармерия. Въ населението той вдъхналъ голѣмъ страхъ, поради което всички незабавно изпълняваха неговитѣ заповѣди. Неговата дума бѣше законъ за населението. Чедо на своята страна, скроменъ и доста състоятеленъ, той е най-популярната личность въ Фезанъ. Гдето се яви, на всѣкжде съ пръстъ го посочваха. Той имаше многобройни привърженици, които го уважаваха и тържествено го посрѣщаха на всѣкжде. Обвиненъ въ нѣкое злоупотрѣбление, той една година преди нашето пристигане въ Триполи билъ арестуванъ въ Мурзукъ и подъ конвой откаранъ въ Триполи. Тамъ успѣлъ да се оправдае предъ военния сждъ, но валията не искалъ да му позволи тъй скоро да стжпи въ Фезанъ, за да не даде поводъ за нови оплаквания. Съ нѣколко дълги телеграми той сполучилъ да предразположи валията да позволи да ни придружи до Мурзукъ и да се види съ семейството си. Съ повторна заповѣдь, тръгнала преди два дена отъ Мурзукъ, Мевлюдъ сеповръща назадъ, а ние пакъ съ сжщия офицеръ продължихме пжтя.

До Сокна вървѣхме въ юго-източно направление, а отъ тукъ тръгнахме право къмъ югъ. Следъ като изминахме 20—25 километра, далечъ предъ насъ видѣхме голѣми ридове, единъ отъ други по-високи и наредени въ редица отъ изтокъ къмъ западъ. Съвършено черниятъ изгледъ на тѣзи ридове следъ захождането на слънцето припомняше нашитѣ гори, покрити съ зелени дървета. Когато по нашитѣ мѣста минаваме покрай нѣкоя гора, чувствуваме хладнина и приятенъ вѣтъръ; тукъ, напротивъ, почна да духа единъ много топълъ, юженъ вѣтъръ. Сѣкашъ отъ всѣкжде бѣхме обиколени отъ нагорещени пещи. Въпреки голѣмата горещина нито единъ отъ насъ не се изпоти, — той бѣше горещъ и въ сжщото време много сухъ вѣтъръ. Южниятъ вѣтъръ арабитѣ наричатъ къбле. Жителитѣ въ топлитѣ страни, а особено жителитѣ въ пустинята отъ нищо толкова не се страхуватъ както отъ подобенъ вѣтъръ. Колкото грозна картина и да представлява атмосферата въ пѣсъчливитѣ страни, гдето силнитѣ вѣтрове, придружени съ още по-силни вихрушки, изпълватъ въздуха съ дребенъ, на гледъ като бѣлъ димъ пѣсъкъ, — нищо не е за пжтника. Той може да се установи на едно мѣсто, като се предпазва само да не го обтрупа пѣсъкътъ. Но, при появяването и продължително духане на сухия вѣтъръ той съ нищо не може да се спаси. Единствената надежда за спасение той намира въ водата, която грижливо пази херметически затворена въ мѣхове. Обаче, въ тоя печаленъ за пжтника моментъ и водата става неговъ неприятель. Пропорционално съ силата и продължителностьта на вѣтъра тя изчезва, изпарява се, а пжтникътъ остава самъ, очудвайки се на природнитѣ стихии и люто проклина своята сждба, която е предопредѣлила да бжде житель на пустинята или да се скита по пѣсъчливитѣ топли страни. Обхваналия го гладъ той лесно премахва следъ като се нахрани съ палми, за които той не се грижи, щомъ веднажъ сполучи да ги постави въ торбата си, но противъ жаждата той не може да намѣри никакво срѣдство — той е безсиленъ. Изтърпяването на жаждата е единична мѣрка, съ която се измѣрва крепкостьта на жителя въ пустинята. Единствениятъ вѣренъ спжтникъ презъ дългия пжть е камилата съ свойствената ѝ крепкость, да търпи нѣколко дни безъ храна и вода. Намъ ни предстоеше да изминемъ най-лошитѣ мѣста отъ нашия дългъ пжть — мѣста абсолютно безъ вода, много стръмни и съвсемъ неудобни за пжтуване.

Преди да излѣземъ отъ Сокна офицерътъ се разпореди телеграфически, щото да излѣзатъ нѣколко души отъ мѣстноститѣ съ вода, за да ни посрещнатъ на срѣдъ пжтя. Нашето число бѣше голѣмо. Ние бѣхме 82 души наедно съ жандармитѣ и камиларитѣ, а офицерътъ взе много да се безпокои, какъ ще изминемъ едно разстояние отъ петь денонощия, безъ да намѣримъ нѣкжде вода. Следъ като съвършено се стъмни, ние влѣзохме въ входа на единъ голѣмъ проходъ. Камилитѣ, безъ оглави на главитѣ, ходѣха тамъ кѫдето искаха безъ да можемъ съ каквото и да е срѣдство да ги направляваме, щото да вървятъ една следъ друга. Намъ презъ цѣлия пѫть бѣше забранено да държимъ въ рѫцетѣ си каквато и да е прѫчка или вѫже. Като влѣзохме по на вѫтре въ прохода, камилитѣ почнаха да се плашатъ отъ стърчащитѣ голи скали, една отъ друга съ по-своеобразенъ изгледъ. Щомъ като една отъ камилитѣ се подплаши, почва да скача, да тича, да реве, а туй дава поводъ и на другитѣ да тичатъ и реватъ. Отъ скачанието нѣколко товари съ сухари и два мѣха съ вода паднаха отъ камилитѣ на земята. Мѣховетѣ отъ напрежението на водата следъ удара отъ земята се скѫсаха и водата се излѣ. Спрѣхме кервана поне да приберемъ сухаритѣ и повторно да натоваримъ камилитѣ. Офицерътъ се много разяри, свалиха ни отъ камилитѣ и обвързани съ вѫжета единъ за другъ, на четири групи, вървящи на 150—200 крачки раздѣлени едни отъ други упѫтихме се презъ тоя дългъ проходъ. Ние се нищо не дадохме поводъ за разгнѣвяването на офицера, но той като препаса по нѣколко камшика на нѣколко души отъ насъ, изпрати ни съ жандармитѣ пеши напредъ, а самиятъ съ камилитѣ и болнитѣ остана много далечъ и бавно вървѣше следъ насъ. Пѫтьтъ бѣше препълненъ съ камъни и тръне, а ние усилено вървѣхме безъ да се спремъ нѣгде. Нѣкои отъ нашитѣ другари бѣха скѫсали обущата си (балгитѣ) и ходѣха боси. Стѫпалата на нозетѣ имъ се разраниха, та почти едва стѫпваха по земята, препъвайки се о камънитѣ, които едва се забелѣзваха въ нощната тъмнина. Нея нощь луната, това природно свѣтило въ пустинята, бѣше въ първата четвъртина, и докато да влѣземъ въ прохода тя се изгуби.

Отъ двет̄ѣ страни на прохода на единъ два часа разстояние една отъ друга срѣщахме суходолища, и безъ да познаваме посоката на пѫтя нѣколко пѫти навлизахме въ тѣзи суходолища. Стражаритѣ крѣщатъ отдире ни, да извиемъ на лѣво или на дѣсно, обаче, ние, не познавайки арабския езикъ, мислѣхме, че ни хокатъ за да вървимъ по-скоро. Тѣ, види се, взимаха нашия бързъ ходъ като поводъ за бѣгство и се спускатъ съ пушкитѣ подире ни и бъхтятъ когото сварятъ по гърба, нозетѣ и пр. Отъ бързия ходъ въ тъмнината и горещия вѣтъръ ние бѣхме почти всички омаломощени. Нѣколко пѫти помолихме стражаритѣ да се спремъ за да починемъ малко. Тѣ още повече се възмущаваха и пакъ намираха претекстъ да ни биятъ. Единъ часъ преди появяването на зората ние спрѣхме при подножията на три високи, раздѣлени единъ отъ другъ ридове, гдето имаше единъ дълбокъ кладенецъ. Още последнитѣ две групи не бѣха се прибрали, първата и втората завчасъ заспахме.

Сутриньта, като видѣхме високитѣ, черни ридове, покрити изключително съ черни като вѫгленъ камъни, цѣлата околность изглеждаше ни за сѫщински черенъ гробъ. Толкова жалка картина стоеше предъ насъ, и ние просто се удивляьахме на тая страшна гледка. Следъ блѣсъка на слънчевитѣ лѫчи и офицерътъ съ кервана пристигна. Всички моментално научихме, че другарьтъ ни Никола Трайковъ, родомъ отъ гр. Битоля, който болѣдуваше отъ слънчевъ ударъ, умрѣлъ. Той още въ Сокна, оставенъ безъ всѣкаква медицинска помощь, бѣше изгубилъ съзнанието си и не се хранѣше. Ние въ синджиритѣ, а той предъ насъ, презъ всичкото време денонощно бълнуваше за своето минало. Той често извикваше тритѣ си мѫжки дечица и съпругата си, разговаряше се съ тѣхъ, по нѣкога пѣеше, а следъ това съ часове охкаше безъ да можемъ съ каквото и да е да му помогнемъ. Той често повтаряше злото, отъ което всички страдахме, — турската произволна власть. Нещастниятъ, вече полумъртъвъ, постоянно говорѣше на себе си, че народътъ не се сгрупирва на едно, за да премахне турския режимъ. Физически много здравъ, на възрасть 45 г., съвсемъ неграмотенъ, презъ своя животъ, види се, най-добре е схващалъ това, и сега туй бѣше предметъ на неговитѣ предсмъртни бълнувания. Вследствие възпалението на мозъка му, при всичката му голѣма физическа сила той не можеше да се крепи върху камилата. Първитѣ нѣколко дни съ него яздѣше по нѣкой отъ насъ и го държеше да не падне. Обаче следъ като падна въ безсъзнание постоянно го обвързваха съ вѫжета, за да не падне. Презъ последната нощь, падналъ въ предсмъртна агония, той постоянно викалъ, — тъй разправяха другитѣ болни, които придружаваха камилитѣ, а жандармитѣ, почти всичкитѣ бивши разбойници и крадци, озлобени, груби, безъ ни най-малко да уважатъ поне неговото човѣшко достойнство, немилостиво го били въ продължение на цѣлата нощь. Топлиятъ вѣтъръ и тѣзи безпримѣрни изтезания станаха причина по-скоро да умре. Неговиятъ студенъ трупъ‘ обвисналъ върху гърба на камилата, спострѣхме върху земята. Лицето му, почернѣло и погрознѣло отъ предсмъртнитѣ мѫчения, прътитѣ на рѫцетѣ почти сбрани на купъ, краката превити и вече сдървени като камъкъ, ни вдъхнаха голѣма скърбь. Такава е нашата участь, казвахме си. На 14 юлий, 3 ч. следъ обѣдъ, неговиятъ гробъ, изкопанъ съ колове отъ дървета на върха на една висина, бѣше готовъ. Всички на чело съ свещеника, облѣченъ въ еднинствената свещеническа дреха, патрахилъ, при пѣенето на подходящата въ случая молитва „св. Боже, св. крепки помилуй насъ“ носѣхме тѣлото на умрѣлия ни другарь. Погребохме го.

Тоя день и цѣлата нощь ние пѫтувахме презъ черни ридове, единъ отъ другъ по-високи, които изпъкваха предъ насъ. Пѫтьтъ бѣше 5—6 дециметра широкъ, а отъ двет҇ѣ страни, колкото ни гледаше окото, повърхностьта на земята бѣше покрита съ черни камъни. Тѣ на всѣкѫде тъй бѣха разпростлани като че ли човѣкъ нарочно ги е редилъ единъ до другъ. На далечно разстояние наистина срещнахме малки купове отъ камъни, но това бѣха белези, които пѫтницитѣ постоянно поставятъ по пѫтя, за да указватъ посоката на пѫтя. По ребрата на тѣзи ридове ясно се забелѣзваше, че тѣзи камъни сѫ били земя, която, откъртена отъ дъждоветѣ, раздробена по-сетне на парчета и отъ голѣмия слънчевъ пекъ бѣ се преобърнала на черни като вѫгленъ камъни. Вѣроятно земята съдържаше много глина, и последната именно придаваше тоя черенъ цвѣтъ на камънитѣ. Както по насъ препеченитѣ тухли или керемиди почерняватъ, сѫщо тъй бѣха черни тѣзи земя-камъни. Другата нощь ние бѣхме вече на най-високото мѣсто на тѣзи ридове, отъ гдето се гледаше много надалечъ. Най-широкъ крѫгозоръ имаше това мѣсто, обаче нощната тъмнина не позволяваше да се любуваме на тази гледка отъ непрекѫснати черни ридове и долини. Ние бѣхме 670—700 метра надъ морското равнище, въ самитѣ прегрѫдки на планината *Джебелъ есъ Сода*. Тази планина се издига на 180 м. надъ почвата и има величественъ видъ. Горнитѣ слоеве отъ присѫтствието на желѣзо въ земята сѫ черни като вѫгленъ. Цвѣтътъ пъкъ на долнитѣ слоеве е кафявъ или жълтъ. Върховетѣ на планината лъщятъ като графитъ; тоя цвѣтъ на много мѣста е слабожълтъ, срѣщатъ се и много кафяви и жълти петна. Изобщо, споредъ думитѣ на д-ръ Фогеля, цѣлото мѣстоположение при съвършеното отсѫтствие на животни и растения прилича на часть отъ луната.

Тази планина е покрита съ жълтеникави варовници. Каменитѣ, макаръ и много твърди, бърже се раздробяватъ отъ влиянието на въздуха, дъжда и водата. Каменитѣ се чупятъ и се образуватъ вглжбнатини. Вслѣдствие на това горнитѣ слоеве оставатъ безъ подпорка и като не могатъ да се задържатъ, съ тресъкъ се събарятъ, сгромолясватъ се на долу, като образуватъ безбройни каменни парчета. Като почнахме да слизаме на долу, мѣстата, обсипани изключително съ сжщитѣ камени. бѣха много стръмни, а ние, възседнали на камилитѣ, едва се удържахме да не заспимъ. Случайно, ако малко се препъне животното, ние на парчета щѣхме да се намѣримъ въ дълбокитѣ пропасти, които бѣха около насъ. Камилитѣ измѣниха обикновения си бавенъ, но съ голѣми крачки вървежъ, — тѣ почнаха да вървятъ побавно и съ по-малки. Въпрѣки голѣмата тежесть (200—250 килограма), съ която всѣка бѣше товарена, тѣ предпазливо вървѣха. Тѣ добре схващаха опасностьта. Камилата при всичкитѣ ѝ превъзходства, които има надъ другитѣ домашни животни, най-важното ѝ е това, че тя е много разумно животно. Камилата носи тежесть два пжти по-голѣма отъ оная, която може да носи най-якиятъ конь, търпи 5—6 дни безъ вода и храна, храни се съ много оскждна храна, замѣнява вола или бивола при обработването на земята, дава добро млѣко, а най-сетне служи за храна на човѣка, понеже месото ѝ е хранително и добро.

Другия день нѣколко часа презъ най-голѣмата горещина престояхме въ една поляна, гдето тукъ-тамъ имаше купове суха бодлива трева. Вечерьта тръгнахме пакъ и пжтувахме цѣлата нощь, като постоянно палѣхме огнйове отъ сухата трева, която носѣхме съ насъ, съ цель да не се разминемъ въ тъмнината съ излѣзлитѣ на среща ни хора съ вода. Сутриньта до 10 ч. минавахме едно пространно равно поле съ набитъ пѣсъкъ, смѣсенъ съ малки камъчета. Тая равнина бѣше много по-пространна отъ полето при *Софиджинъ*, обаче нѣмаше абсолютно никаква трева. Нигде не можахме да съгледаме поне едно сухо дърво, поне една тревица по земята. На всѣкжде — пѣсъкъ и камънчета. Мѣстото много спомагаше за ходене, обаче изтощени отъ безсъница презъ последнитѣ две нощи, ние едва се люлѣехме. Следъ като пжтувахме последнитѣ две нощи безъ да преспимъ, тая сутринь, като се поздравлявахме съ настжпилия день, виждахме лицата си съвсемъ измѣнени. Побледнѣли, даже жълти като свещь, ние не приличахме на живи сжщества. Гладътъ, жаждата, а най-вече безсъницата до толкова бѣха измѣнили цвѣта на лицата ни. Колкото гладни и да бѣхме, никой не мислѣше за хлѣбъ, всички гледахме какъ по-бърже да уталожимъ жаждата си. Опитвахме сухо кафе, смѣсено съ вода, лимонена киселина, но нищо не спомагаше. Ние, макаръ временно и да пропжждахме жаждата, тя следъ кратко време пакъ се явяваше, а ние я чувствувахме още по-силно. Бързахме да видимъ нѣкое дърво, подъ слабата сѣнка на което да престоимъ нѣколко часа, обаче напраздно.

Като вървѣхме по-нататъкъ въ сухото поле, внезапно първитѣ камили почнаха да вървятъ въ друга посока. Всичкитѣ повдигнаха главитѣ си като гжски въ вода. Нѣкои отъ камилитѣ даже взеха да скачатъ, постоянно отдалечавайки се отъ първата посока. Туй нѣщо обърна вниманието ни. Но още всички не знаехме причината за това внезапно раздвижване и отдалечаване на камилитѣ. Малко по-сетне на страна отъ насъ видѣхме скелети на нѣколко умрѣли камили. Бѣли кости, ребра, черепи, копита и пр. Това зрелище не ни разтревожи толкова, колкото разтрепери камилитѣ. Защо тъй? Вѣроятно камилитѣ — вѣчни каторжници въ пустинята — по-добре отъ насъ схващаха условията, при които пѫтувахме. Бѣлитѣ кости, които тѣ видѣха въ пѣсъка, бѣха за тѣхъ нѣми букви, иероглифи, въ които четѣха собствената си сѫдба. Камилитѣ сѫ животни, както всички други, обаче съ своята крепкость, съ своята съобразителность, съ своето постоянство и усърдие, а найсетне съ своята чувствителность всички ни очудваха. Ако трѣбваше да благодаримъ нѣкому за направена услуга или избѣгнато нещастие презъ пѫтя, по-право бѣха тѣ и само тѣ. Ние бѣхме въ ногтитѣ на тирания, само тирания изпитвахме презъ време на живота си въ тая гореща страна, но въ сѫщото време, уви! какъвъ позоръ — и ние сами бѣхме тирани. Каква ирония, какво изобличение за словесното животно-човѣкъ — вѣнеца на животинското царство!

Къмъ обѣдъ ние приближихме нѣколко дълги купове отъ подвиженъ пѣсъкъ, натрупанъ, види се, отъ вѣтъра всрѣдъ полето. До тоя пѣсъкъ намѣрихме две греди отъ телеграфни стълбове, захвърлени като непотрѣбни. За тѣхъ привързахме своитѣ платна (чаршафи и одѣяла) за да избѣгнемъ смъртоноснитѣ, вертикално падащи върху земята слънчеви лѫчи. Съ голѣми мѫчнотии едно пространство отъ 9—10 кв. метра биде покрито съ сѣнка. Тамъ се настанихме всинца. Презъ тоя день имаше голѣма горещина. Много по-горещо бѣше отъ 25 юний, деня, когато пристигнахме въ Тархуна. Натъпкани като сардели подъ платното, което не позволяваше на слънчевитѣ лѫчи да падатъ прѣко върху насъ, ние забравихме даже да ядемъ. Нѣкои се опитахме да ядемъ, обаче хлѣбътъ стоеше сѫщо като пръсть въ устата ни. Атмосферата бѣше гореща, слънцето сѫщо като разтопено металическо кълбо стоеше високо въ ясното небе, температурата

УНИВЕРСИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

48^0, ни най-малъкъ вѣтрецъ, отъ заслѣпителната светлина на пѣсъка очитѣ ни болѣха, а жаждата преголѣма. Телесната ни топлина не бѣше нищо въ сравнение съ температурата на въздуха. Нѣколко души отъ насъ припаднаха. Непрекѫснато тѣ се бъхгѣха по грѫдитѣ, обесваха рѫцетѣ, главитѣ си и стояха като примрѣли. Не знаятъ да кажатъ отъ какво пъшкатъ. Съ голѣми молби взехъ отъ офицера 1—2 оки вода, напиха се, уталожиха жаждата и дойдоха на себе си. Едва тѣ успокоени, паднаха още нѣколко други. Всички втренчено се изглеждахме едни съ други. Не знаехме, какво да правимъ и какво да говоримъ. Най-мѫжественитѣ отъ насъ изгубихме бодростьта си.

— Г-нъ офицеръ, моля ви, дайте още малко вода да се напиятъ още тримата паднали другари.

Офицерътъ, разположенъ подъ отдѣлна палатка, пие току що издоеното прѣсно млѣко отъ една камила, надмѣнно отговори:

— Махни се, вода нѣма.

— Ето вода има въ мѣховетѣ, тя е за всинца ни. Най-сетне вие сте отговорни . . .

— Казвамъ ти, махни се и седни на мѣстото си.

Азъ, съ движущи устни, се упѫтихъ къмъ попадалитѣ ни другари, за да видя, въ какво състояние се намиратъ.

Следъ малко офицерътъ ме повика при себе си. Затичахъ се веднага. „Вземи това малко шише, пусни нѣколко капки отъ тая вода върху дланьта на рѫката си, иди по-бързо и накарай падналитѣ да смърчатъ тоя цѣръ“.

Моментално изпълнихъ заповѣдьта. За голѣмо очудване тѣ се посъвзеха, но все още лежаха на земята.

Всички, облѣни въ потъ, на части излизахме отъ „палатката“ и стояхме вънъ отъ нея по 1—2 минути.

Привидно усещахме известна прохлада, обаче голѣмиятъ слънчевъ пекъ не позволяваше да стоимъ повече. Отъ далечъ движението на въздуха надъ повърхностьта на почвата имаше изгледъ на нагорещенитѣ пластове отъ въздуха надъ единъ купъ отъ добре нагорѣли вжглища. Колкото по-радостенъ изгледъ има слънцето сутринь, когато се появи на хоризонта, толкова по-грозенъ и печаленъ изгледъ има то, когато се изкачи най-високо въ небосвода. Отъ горещината и голѣмата жажда устнитѣ ни бѣха изпукали, а бърнитѣ доста развити. Съ изгорени отъ слънцето лица, попукани и изпъкнали бърни ние приличахме на сжщински араби въ миниатюръ.

Тоя день имахме 12 мѣха съ вода, всѣки съ 30—35 кил. вода, а ние търпѣхме за една капка вода. Постоянно по пжтя ставаше подобно нѣщо. По-сетне запитахъ офицера, защо не ни дава да пиемъ вода, когато има на разположение толкова много.

„Страхувамъ се отъ нѣкой топълъ вѣтъръ“ — отговори той. „Всѣкога трѣбва да държимъ поне за единъ два дена вода въ резерва. Въ случай, че не ни посрещнатъ съ вода, едва ще ни стигне тая вода, която е въ мѣховетѣ, докато да пристигнемъ до най-близкия кладенецъ. Виждашъ ли тѣзи мѣхове? Въ случай, че се появи къбле, нѣмайки предпазителни вещи, напр. ковчези, рогози и пр., съ които да покриемъ мѣховетѣ, всичката вода, която е въ тѣхъ, въ най-кратко време ще изчезне, а ние ще останемъ безъ вода. Това мѣсто се казва рамля-й-кебиръ (голѣмиятъ пѣсъкъ). Тукъ преди 11 год. едно цѣло отдѣление войници, отивайки за Мурзукъ, изгубва пжтя, лута се единъ день и една нощь докато да намѣри посоката на пжтя, на втория день появилъ се топълъ вѣтъръ и тѣ всичкитѣ измрѣли за вода“.

Мѣстото, гдето спрѣхме тоя день, нѣмаше специално наименование. Ние го нарекохме мѣсто на припадъци... Слънчевитѣ лѫчи вече падаха доста полегато. Офицерътъ грижливо изгледа мѣховетѣ, заповѣда да отворятъ три отъ тѣхъ и на всички ни даде по единъ килограмъ вода да се напиемъ. Нѣкои изпиваха цѣлата на веднажъ, а други оставаха по една часть отъ нея въ малкитѣ ни мѣхове, които носѣхме по единъ, за двама или трима, на раменета си. Водата бѣше вмирисана. Тя по миризмата въ нищо не се различаваше отъ сѣроводорода. Тя бѣше толкова гнусна за пиене, но по неволя като я поглъщахме, цѣлиятъ ни организъмъ се разтърсваше. Една отъ причинитѣ за по-бързото разваляне на водата бѣше обстоятелството, че мѣховетѣ бѣха съвсемъ нечисти и устията имъ бѣха постоянно затворени. Слънцето се скриваше вече задъ хоризонта, когато ние напуснахме това мѣсто и далечъ почти въ самия хоризонтъ забелѣзахме 3—4 черни точки. Най-напредъ тѣ изглеждаха като да стоятъ на едно мѣсто. По-сетне нѣкои отъ насъ, които бѣха съ по-силно зрение, забелѣзаха, че се движатъ. Всички, арестанти, стражари и камиларитѣ започнахме живо да водимъ препирни помежду си. Едни казваха, че това сѫ камъни, други настояваха, че това сѫ двамата служащи по телеграфната жица, ходятъ да поправятъ жицата. Трети предполагаха, че това сѫ камилитѣ съ вода, които по разпореждането на офицера сѫ излѣзли да ни срещнатъ.

А. Азъ казвамъ това сѫ камъни.

Б. Не, това сѫ камили съ вода.

А. Обзалагамъ се... на петь парчета сухари... едно кило захарь... десеть гроша пари.

Б. Не. Ако това сѫ камили съ вода, ще взема твоя дѣлъ, който ще ти се падне отъ нея. Съгласенъ ли си?

А. Добре; приемамъ.

А бе не ставай... вземи хлѣба, паритѣ или захарьта. Кой ще ти даде тукъ да му изпиешъ водата, отговарятъ други още по-заинтересовани.

Най-сетне офицерътъ насочи бинокла и забѣлеза, че това бѣха три камили, придружавани отъ двама араби. Всички се раздвижихме. Общи смѣхове и шеги. Вода въ пустинята, това е най-голѣмата надежда за спасение, най-голѣмото благодѣяние. Това е, ако щете, манна, паднала отъ небето.

Положението, въ което бѣхме изпаднали, караше ни да гледаме на паритѣ, дрехитѣ, украшенията и пр. като на нѣща съвсемъ непотрѣбни, суетни. Ние се мжчехме само да запазимъ живота си, а за туй ни трѣбаше преди всичко вода, а сетне хлѣбъ.

Следъ като се срещнахме, веднага новопристигналата вода я подѣлиха на всички по равно. Ние, стражаритѣ, камиларитѣ всички взехме по два килограма вода и съ нея трѣбваше да преминемъ нощьта и другия день до обѣдъ. Цѣлата нощь пакъ пжтувахме безъ да спимъ. Цѣлата нощь яздѣхме на камилитѣ, за да вземемъ по-голѣмъ пжть. По двама на камила, възседнали върху остриятъ ѝ гърбъ, ние въ продължение на 10—12 часа, а нѣколко пжти и 18 часа (при Зем-Земъ и първитѣ два дена, следъ като излѣзохме отъ Тархуна) вървѣхме. Отъ дългото яздѣне на камилитѣ кокалитѣ ни се схванаха. Тая бѣше една отъ причинитѣ следъ глада, жаждата и безсъницата, щото всѣки пжть, когато пжтувахме цѣлата нощь, на другия день лицата ни взимаха печаленъ изгледъ и се чувствувахме до последна степень изтощени. При залѣзването на слънцето, по заповѣдь, слизахме отъ камилитѣ за 10—15 минути, колкото да идемъ по нужда, сетне пакъ се качвахме и на никого вече не се позволяваше да слиза отъ камилата. Слизането бѣше строго забранено, а нарушителя пребиваха съ камшикъ и юмручни удари. Не позволяваха да слизаме отъ камилитѣ съ цель да веземемъ по-голѣмъ пжть. Ние можехме следъ 5—6 часа пжть да слѣземъ отъ камилитѣ и, за да се раздвижимъ, да ходимъ нѣколко часа пеша. Обаче туй не се практикуваше, понеже при качването и слизането отъ камилитѣ керванътъ трѣбваше да спира, а съ туй спиране изгубвахме време. Нѣкои отъ насъ въ тая мѣрка съзираха голѣма неразпоредителность и непрактичность на офицера, но лъжеха се. Това се налагаше отъ обстоятелствата, при които пжтувахме. Ние бѣхме арестанти, а не бѣхме туристи, снабдени съ необходимитѣ удобства. Едни отъ насъ нѣмаха обуща, други слаби, трети болни, а повечето, претоварени съ торби, не можехме, както трѣбва, да вървимъ. Най-сетне, ние вървѣхме дългъ пжть, а не правѣхме разходка за развлѣчение. Нѣкои, половки отъ насъ, когато пжтувахме презъ цѣла нощь, спѣха върху камилата. Ние яздѣхме, както казахъ, всѣкога по двама на една камила. Пжтувайки, единиятъ спи, а другиятъ го крепи съ двѣтѣ ржце. Сетне пъкъ другиятъ спи съ съдействието на първия и т. н. Нѣкои успѣшно свършваха тѣзи размѣнявания, обаче повечето безъ да щатъ заспиваха, а следъ туй веднага и двамата се намираха на земята, обвинявайки единъ другиго докато да пристигнатъ стражаритѣ-часови съ камшицитѣ. Ние представяхме разни претексти за „слизането“, като казвахме, напр., че животното се сплаши отъ нѣщо, самарътъ се изкриви, падна ни фесътъ, торбата, най-сетне кесията за пари и пр., обаче недовѣрчивитѣ араби не разбираха това. Пъкъ, ако щете, не можехме да имъ обяснимъ, защото още никой отъ насъ не знаеше да говори арабски. Пакъ ни накарваха да се качимъ на камилитѣ, но вече съ часове бѣхме будни, защото камшичнитѣ удари по лицето, гърба или главата, макаръ по нѣкога и да не оставяха следи по лицето или ржцетѣ, ние ги чувствувахме по-дълго време. Презъ последнята нощь ние изгубихме пѫтя, и нѣколко часа предъ зори се лутахме всрѣдъ високитѣ пѣсъчни дюни на Рамля-и-Съгъръ. Камилитѣ почти до половина потъваха въ пѣсъка и съвсемъ бавно се движеха. Обаче зората ни спаси. Всички слѣзохме отъ камилитѣ, почнахме да вървимъ пеши, но пакъ вързани за рѫцетѣ съ вѫжета въ три отдѣлни групи. Ние бѣхме всредъ пустинята, абсолютно бѣше изключена всѣкаква вѣроятность за бѣгане. Обаче офицерътъ и стражаритѣ още не ни вѣрваха. Ние бѣхме много зле препорѫчани още въ Триполи като хора, всѣки отъ който е убилъ по нѣколко турци, и като хора ужасни престѫпници— „шериръ джанилеръ“. Ние, възползувани отъ сутринната хладина, усилихме вървежа. Следъ малко сънътъ пакъ ни обхвана. Опитахме се да говоримъ, за да го премахнемъ, обаче и въ туй не успѣхме, — устнитѣ ни бѣха съвсемъ засъхнали, че едва съ низъкъ гласъ говорѣхме. По-нататъкъ нѣкои отъ другаритѣ, вървѣйки по пѣсъка, постоянно се блъскаха въ единъ или въ другъ съсѣдни до тѣхъ другари. Какво правѣха тѣ? Най-напредъ и ние самитѣ не знаехме. Посетне явно бѣше, че тѣ ходейки спѣха! Въ туй, не зная, ще повѣрватъ ли или не психолозитѣ, физиолозитѣ. Обаче това изпитахме по пѫтя и много очуди всинца ни, какъ е възможно човѣкъ да ходи и въ сѫщото време да спи. Нѣщо невѣроятно, наистина. Обаче това бѣше истина. Нѣкои отъ насъ тая заранъ нѣколко пѫти въ продължение на 4—5 минути заспиваха. Пишущиятъ тѣзи редове изпитахъ това. Никога презъ живота си не бихъ повѣрвалъ, ако нѣкой се опиташе да ме увѣрява, че това е възможно. Обаче опитътъ ме убеди. Привеждамъ тоя фактъ, за да си представите, колко голѣма бѣше нашата умора отъ продължителната безсъница всрѣдъ пустинята.

Слънцето пекна, а ние още вървѣхме, и у никого нѣмаше нито капка вода. Питаме, имали наблизу вода, арабитѣ отговаряха — фи гърйбъ (има близу). Хж тукъ, хж тамъ, едва следъ 5—6 часа намѣрихме вода. Арабската дума гърйбъ изказва понятие, противоположно на нашата дума близу. Като ги питахме, има ли наблизу заселище, село или градъ, тѣ отговаряха: фи гърйбъ, а това е 1—2 дни пжть. Имали наблизу вода: зейнъ фй гърйбъ (да, има, близу), а това означаваше 4—5 часа пжть. Тъй е и по насъ. Селскиятъ часъ не е еднакъвъ съ градския. Арабскиятъ часъ е по-голѣмъ отъ часа на нашия селянинъ.

Къмъ обѣдъ ние слизахме отъ единъ високъ ридъ, а предъ себе си гледахме нѣколко палмови дървета. Това бѣше единъ малъкъ оазисъ, гдето имаше вода. Мѣстото се казваше Умъ Мурабутъ (синътъ на Мурабута). Въ подножието на рида всрѣдъ пѣсъка намѣрихме единъ трапъ съ вода. Напихме се достатъчно, а следъ това се нахранихме съ сухари, достатъчно напоени съ вода, меки като топълъ хлѣбъ, извадихме отъ торбитѣ си пиперъ, лукъ, домати, захарь — гощавахме се, а следъ това подъ дебелата сѣнка на палмитѣ преспахме даже 2—3 часа. Презъ това време камиларитѣ напоиха камилитѣ, които не бѣха още пили вода следъ като тръгнахме отъ кладенеца Гътфа, гдето погребохме умрѣлия си другарь. Грижливо напълнихме до върха малкитѣ си мѣхове, които носѣхме постоянно окачени съ една връвь презъ рамо на дѣсно или на лѣво. Арабитѣ ни увѣряваха, че по-нататъкъ всѣки день ще намираме вода по пжтя, обаче ние не ги вѣрвахме. На върха на горепоменатия ридъ имаше единъ голѣмъ гробъ, надъ който се развѣваше едно почти отъ парцали бѣло знаме. Това бѣше гробътъ на единъ прочутъ въ тѣзи мѣста арабски шеихъ, който въ минали времена се отличилъ съ много голѣми добрини, правени отъ него на мѣстното население. Много години сѫ минали отъ смъртьта на тоя арабски шеихъ, но жителитѣ съ голѣмъ интересъ разправяха за него. Тѣ възхваляваха неговото мѫжество, неговия характеръ и приказваха трогателни приказки за неговата смърть въ време на едно сражение съ друго, враждебно племе (кабиле), което нападнало жителитѣ на тоя оазисъ съ цель да ограби имотитѣ и хване въ пленъ победенитѣ. Преди 40—50 години, разбойнишки банди, понѣкога и цели племена (кабилета) нападали друго, на тѣхъ враждебно племе, ограбяли имота, а следь туй пленявали жителитѣ (жени и деца) по тѣзи мѣста и явно сѫ ги продавали по пазаритѣ като роби (койлета). Тоя арабски шеихъ (главатарь на племе или родъ), херой на миналото, бѣше craналъ светецъ за тѣхъ. Всѣки пѫтникъ, като мине, спира се надъ гроба и бъбри таинствени молитви. Дали той възнася благодарствени молитви къмъ Всевишния за изминатия пѫть или отправя своитѣ молитви за успокоение душата на починалия светецъ, — туй не знаехме.

Въ всека страна народътъ знае да цени дѣлата на заслужили негови чада. По насъ тържествено откриватъ паметници, държатъ надгробни речи, редовно правятъ молебенъ за успокоение душата на умрѣлия, а тукъ единственото възпоминание е кратковременно спиране на пѫтницитѣ при гроба на починалия херой. Тукъ нѣма величествени паметници, прочувствени речи и прекрасни цветя, а натрупани камъни — скроменъ гробъ. Отличичително е, че повече подобни гробове сѫ на високи мѣста, близу до които има вода.

Когато напустнахме Умъ Марабутъ, трапътъ бѣше съвършено изчерпанъ. Това даде поводъ на офицера да ми каже, че ако случайно преди насъ да бѣше миналъ нѣкой керванъ или ако да бѣ нѣкой по-силенъ вѣтъръ напълнилъ съ пѣсъкъ тоя трапъ, какво щѣхме да правимъ, ако да бѣхме изхарчили водата, която носѣхме съ себе си.

На 17 юлий късно вечерьта пристигнахме въ градеца Зъгънъ. Тъй като бѣше вече много късно, ние останахме да пренощуваме вънъ отъ града на открито, въ пѣсъка. Времето бѣше добро, пѣсъкътъ още топълъ, че много угодно бѣше за спане. Освободени отъ вѫжето и синджира, всички легнахме „свободно“ да спимъ цѣлата нощь, защото и презъ утрешния день щѣхме да престоимъ въ тоя градъ. Къмъ полунощь внезапно чухме писъкъ. Мнозина се събудихме. Какво е това? — попитахме часовоя.

— Единъ скорпионъ (акрапъ) ухапалъ крака на едного отъ спящитѣ стражари.

Следъ малко другъ скорпионъ ухапа и едного отъ нашитѣ другари. И двамата едновременно охкаха. Съобщихме на офицера въ града. Веднага той самиятъ дойде при насъ. Краката и на двамата силно стегнаха съ вѫжета, за да не може свободно да минава кръвьта на долу къмъ стѫпалото. Вѫтре въ десеть минути краката и на двамата много отекоха. Донесоха отъ града една тенекия съ гась, поставиха и двамата ужиленитѣ си крака вѫтре въ течностьта и тъй стояха 1—2 часа. Следъ това премахнаха гасьта и намазаха цѣлия кракъ съ една бѣло като масло смазка. Болкитѣ спрѣха. Тѣ се поуспокоиха. Сутриньта, макаръ още да страдаха, тѣ вече полека стѫпваха върху земята.

Скорпионитѣ сѫ много разпространени въ тази страна. Живѣятъ низко подъ пѣсъка или подъ каменитѣ. Когато нѣкой ги наседне или раздвижи пѣсъка, тѣ лесно се изхлъзгатъ съ краката и корема си, излизатъ върху повърхностьта на пѣсъка и ухапватъ човѣка или животнитѣ, покрай които се намѣрятъ. И тѣ представляватъ една отъ второстепеннитѣ опасности при пѫтуването или живѣенето на жителя по пустинята. Често пѫти тѣ влизатъ и по стаитѣ на кѫщитѣ и съ отровната жидкость, която изпускатъ отъ опашкитѣ си, умъртвяватъ хора съ по-слабъ организъмъ, а особено малкитѣ деца, които обикновено носятъ само една платнѣна риза върху тѣлото си и презъ цѣлата година ходатъ боси, както всички бедни араби, селяни или граждани, по тѣзи мѣста. Нѣколко пѫти ние въ затвора покрай леглата си намирахме скорпиони, които веднага умъртвявахме за да избѣгнемъ всѣкакво нещастие, което биха ни причинили тѣзи денонощни опасни врагове на човѣка. Най-сигурното срѣдство противъ тѣхъ всѣкога е пѫтникътъ да не спи или седи върху пѣсъка или земята, ако не е покритъ съ вълненъ платъ (ахрамъ), който е и характерната, а за беднитѣ единствената горна дреха на всички жители въ топлитѣ страни. Мѣстнитѣ жители употрѣбяватъ и нѣкои лѣкарства, приготвени отъ разни треви, смѣсени съ прѣсно масло, обаче не сѫ всѣкога спасителни, особено ако пострадалиятъ е съ по-слабъ организъмъ. Характерното е, че при подобни случаи, когато нѣкой пострада отъ скорпионъ, не отива при всевъзможни баячи, както правятъ по насъ селянитѣ, когато имъ се случи да ги ухапе змия, а немедлено се лѣкуватъ съ цѣрове, макаръ и несигурни, но въ спасителностьта на които арабитѣ много вѣрватъ. Самата природа, види се, ги кара да бѫдатъ по-добри, по-сериозни въ време на нещастия. На другия день отъ по-богатитѣ кѫщи въ тоя градецъ ни донесоха даромъ по едно-две парчета хлѣбъ и нѣколко паници съ ястие. Цѣлия день престояхме въ тоя градъ, затворени въ една пуста кѫща съ 3—4 стаи-зимници. Прикрити отъ слънцето, ние почивахме на сѣнка. За вода и хлѣбъ вече не се грижехме. Следъ 24—26 дена, отъ какъ излѣзохме отъ затвора въ Триполи, ние вече свикнахме съ по-малкитѣ мѫчнотии, които срѣщахме по пѫтя. Обаче презъ най-последнитѣ дни отъ пѫтуването си пакъ трѣбваше да се занимаваме съ една съвсемъ неделикатна работа, да чистимъ главитѣ, дрехитѣ и тѣлото си отъ човѣшкитѣ паразити, вжшкитѣ, които ни бодѣха като сжщински игли. Наредени въ редица покрай стенитѣ на оградата, всички съ наведени глави, старателно преглеждахме всички гънки на ризитѣ, гащитѣ и останалитѣ си дрехи. Едни вече привършили „ловътъ,“ лѣгатъ да спятъ, други ставатъ, за да подкачатъ работата на първитѣ.

Вечерьта въ 5 ч. тръгнахме и следъ 10—11 часа пжть пристигнахме въ селцето Тъмърхиндъ. Тоя оазисъ е най-хубавиятъ отъ всичкитѣ други, които видѣхме по пжтя. Въ околностьта има много градини, окичени съ високи и хубави палмови дървета, плодоветѣ на които бѣха вече узрѣли и както по качество тъй и по количество надминаваха дърветата въ другитѣ оазиси. Оазисътъ носи името Тъмърхиндъ сир. индийски палми, отъ хубавитѣ палмови плодове. Последнитѣ сж отлично възпѣти въ народнитѣ пѣсни на арабитѣ. Следъ като напуснахме Тъмърхиндъ следъ полунощь спрѣхме, на едно мѣсто въ пѣсъка. Тая нощь подъ ясното небе, прозраченъ въздухъ и свѣтла мѣсечина, мѣстностьта имаше особенъ изгледъ. Картината, която представя по насъ земята, когато е покрита съ дебелъ снѣгъ, а небето е ясно, и месецътъ свѣти, сжщата се представи предъ насъ. Само че снѣгътъ тукъ се замѣняваше отъ дребенъ, сжщо като него бѣлъ пѣсъкъ. Тукашната природа има това превъзходство, че вмѣсто студения вѣтъръ, тукъ чувствувахме тихъ и прохладенъ, приятенъ вѣтъръ.

На 20 юний сутриньта пристигнахме въ града Себа. Вънъ отъ града бѣха излѣзли жени, деца, мжже да ни посрещнатъ. Тѣ въ сжщность посрещаха офицера, като тѣхенъ познатъ и роднина, понеже се връщаше оправданъ отъ Триполи. Но и ние покрай него влизахме въ тържеството. Вървѣхме по двама въ редица. Отъ двѣтѣ страни вървѣха женитѣ и момитѣ и пѣеха съ високъ гласъ, а следъ тѣхъ мѫжетѣ на чело съ офицера. Религиозни или свѣтски пѣсни пѣеха тѣ, не знаехме. Една отъ женитѣ предвожда шествието съ издигнати рѫце, а другитѣ я придружаваха пѣейки. На свършване извишаха гласа и всички високо издаваха нѣколко еднакви звукове, а следъ това първата жена сваля рѫцетѣ си. Тогава вече туй не приличаше на пѣене, а на писъкъ. Предъ тѣхъ млади хора, възседнали на хубави коне, по двама паралелно припускатъ, колкото могатъ. Презъ време на галопа тѣ до три пѫти се приближаваха, допираха главитѣ или рѫцетѣ си единъ до другъ, пакъ се отдалечаваха и едновременно на опредѣленъ знакъ изгърмяваха съ пушкитѣ, които държаха въ дѣсната си рѫка. Гърмежътъ на двѣтѣ пушки се слушаше като единъ и сѫщъ гърмежъ. Арабитѣ сѫ, както е известно, голѣми любители на яздене. Тукашнитѣ араби въ това отношение стоятъ по-долу отъ жителитѣ на Арабия. Много вѣроятно е, този обичай да е останалъ отъ арабитѣ, дошли до северния брѣгъ на Африка въ време на бързото разпространение на халифата. Нѣколко крачки далечъ отъ стенитѣ на града бѣха гробищата, и когато минахме покрай тѣхъ, усетихме една много лоша миризма.

Въ Себа престояхме два дена, и тамъ ни дадоха даромъ хлѣбъ и ястие. Третия день следъ обѣдъ тръгнахме, пѫтувахме цѣлата нощь, а другия день вървѣхме въ една пѣсъчлива долина съ много низки палмови дървета, докато влѣзохме въ града Гоудва. На западъ отъ града, подъ високи сѣнчести палмови дървета, престояхме нѣколко часа, а отъ тамъ 10—15 километра вървѣхме пеши, докато дойдохме до кладенеца Биръ ел Амри, въ който имаше хубава, сладка за пиене вода. Стъмни се. Качихме се на камилитѣ и усилено вървѣхме цѣлата нощь. Нощьта бѣше тъмна и едва въ тъмнината се забелѣзвахме единъ другъ. Цѣлата нощь вървѣхме презъ мѣста, обсипани изключително съ едри камъни. Пжтьтъ бѣше много тѣсенъ,—6-7 дециметра. Въ зори далечъ отъ насъ въ хоризонта забелѣзахме дълга ивица отъ палми, която извиваше къмъ изтокъ, а ние вървѣхме къмъ югозападъ. Това бѣше околностьта на Мурзукъ. Слънцето още не бѣше изгрѣло, ние слѣзохме отъ камилитѣ. Поставиха ни синджиритѣ и тръгнахме да вървимъ. Градътъ още не се виждаше, понеже предъ насъ имаше пѣсъчливи хълмове, които ни пречеха да го видимъ. Ние бѣхме два часа далечъ отъ Мурзукъ. Увѣрени, че живи пристигнахме, ние малко внимание обръщахме на тежкия, дебелъ синджиръ, който висѣше на вратоветѣ ни. Облѣни въ потъ, движехме се въ пѣсъка, постоянно възкачвайки се и слизайки отъ пѣсъчливитѣ хълмове. Ние бѣхме на върха на последния хълмъ, когато видѣхме града и градинитѣ около него, препълнени изключително съ палмови дървета. Откъмъ западната часть на града забелѣзахме едно многожгълно високо здание. Това е казармата или правителствения домъ, казахме всички. Останалитѣ кжщи мжчно се различаваха една отъ друга. Цѣлиятъ градъ, обграденъ съ низки стени, построени само отъ земя, изглеждаше като една сграда. Тоя день по пжтя срѣщахме жени, деца, мжже, които единъ отъ другъ вървѣха по-бързо, а нѣкои даже тичаха, младитѣ по-скоро да целунатъ ржката на офицера, а по-старитѣ горещо да го прегърнатъ. Слухътъ за пристигането бѣше поставило въ възторгъ населението въ града. Цѣлия градъ бѣше излѣзълъ да го посрещне. Вънъ отъ града при източнитѣ врата имаше нѣколко офицера, множество мжже, жени и деца. Всички ни изглеждаха съ особено любопитство. Нѣкои отъ женитѣ съ махкане на ржката благопожелаваха ни бързо избавление и изказваха своитѣ състрадания къмъ насъ и нашата участь. Тѣ дълго благославяха, обаче само това можахме да схванемъ. Като минавахме прага на градскитѣ врата, при които имаше стража, видѣхме едно широко, праздно мѣсто и една дълга, права и широка улица. Отъ двѣтѣ страни на улицата имаше малки дюкянчета, всички съ единъ общъ покривъ, а другиятъ край на улицата свършваше съ още по-голѣмъ площадъ, почти въ срѣдата на който имаше кладенецъ. Изминахме площада и влѣзохме въ една кржгла, висока врата съ турски надписъ, издълбанъ на мраморна плоча. Това бѣше главната врата (баб-и-шерие), отъ гдето се влиза въ голѣмъ дворъ въ видъ на правожгълникъ. Отъ едната страна на правожгълника бѣше казармата, а отъ другата — джамията. Отъ главната врата повторно видѣхме онова високо многожгълно здание, което най-напредъ забелѣзахме отъ последния пѣсъченъ хълмъ. То е доста грамадно, прагътъ на неговата входна врата е 7—8 м. по-високъ отъ казармения дворъ. Следъ като се възкачихме по една каменна стълба, минахме вратата на правителствения домъ и влѣзохме въ единъ малъкъ дворъ въ видъ на квадратъ. Ние бѣхме вече въ затвора. Веднага часовой съ щикъ застана да пази входната врата. Извадиха синджиритѣ, провѣриха ни лично единъ следъ другъ, прибрахме дрехитѣ си и настанихме се въ още непоправенитѣ и даже не изчистени тъмни стаи. И тъй следъ тридесетдневно пжтуване на 31-й день, 24 юлий въ 11 часътъ, ние бѣхме въ Мурзушкия затворъ.

МУРЗУКЪ И ЖИВОТЪТЪ НИ ВЪ ЗАТВОРА.

Най-голѣмиятъ градъ въ областьта Фезанъ е Мурзукъ. Той се намира въ най-източната часть на пѣсъчливата поляна Ел Хофра и е разположенъ всрѣдъ една дълга, пространна долина, покрита съ дребенъ пѣсъкъ. Брои около 1000 кѫщи съ 2500 ж., включително съ населението, което живѣе вънъ отъ града въ градинитѣ, които мѣстнитѣ жители наричатъ соани. Кѫщитѣ сѫ много зле построени отъ земя, смѣсена съ готварска соль. Въ околноститѣ на града има много пѣсъчливи хълмове. Когато погледне човѣкъ отъ нѣкое високо мѣсто, цѣлата околность на града изглежда като една поляна отъ подвиженъ пѣсъкъ, изпъстрена тукъ-таме съ градини, палми, които се изгубватъ въ хоризонта. Откъмъ южната страна на града, до кѫдето стига погледътъ, нѣма никаква зеленина, никакво дърво, никаква тревица. Тая часть отъ околноститѣ на Мурзукъ прилича на сѫщинско море отъ пѣсъци. При появяването на най-малъкъ вѣтъръ цѣлата атмосфера се изпълва съ дребенъ пѣсъкъ, който отъ далечъ изглежда като димъ. Низкитѣ пѣсъчливи хълмове изглеждатъ като вълни въ развълнувано море, потънало въ мъгла. Въ градинитѣ около града се раждатъ житни растения (пшеница, ечмикъ, кукурузъ, особенъ родъ просо, ленъ) и зеленчуци (домати, кромидъ, лукъ, пиперъ, магданосъ, пѫпеши, тикви, черни патлиджани, бамя, особенъ родъ фасулъ, нареченъ гафуле и пр.). Стариятъ градъ е билъ малко по на югъ, гдето и днесъ още се забелѣзватъ негови остатъци. При самитѣ южни стени на града има три малки блата съ много солена вода, които презъ голѣмитѣ горещини (юлий и августъ) съвършено пресъхватъ. Подобни две блата е имало и откъмъ северната часть на града, но преди нѣколко години, за да се премахне лошата миризма отъ изпаренията, тѣ сѫ били изпълнени съ земя и пѣсъкъ. Тѣзи блата нарочно сѫ били запазени за да служатъ като естествена граница, която едно време е препятствувала на неприятелскитѣ стрели или куршуми. Голѣмото изобилие на готварска соль въ земята и разтопенитѣ органически вещества придаватъ на водата много солено-горчивъ вкусъ. Гѫстиятъ разтворъ отъ готварска соль е толкова голѣмъ, че яйце, пуснато въ водата, едва потъва.

Градскитѣ стени иматъ три врати, които на мръкване се затварятъ отъ стражата при тѣхъ. Главната е откъмъ изтокъ, втората откъмъ северъ, а третата — юго-западъ. Градътъ е раздѣленъ отъ една широка и дълга улица на две равни половини: северна и южна. При източната врата има единъ площадъ, гдето става пазарьтъ. Тукъ всѣка зарань и всѣка вечерь множество жени на открито продаватъ хранителни продукти. До площада, тамъ гдето улицата продължава отъ лѣво, е единствениятъ участъкъ и помѣщението на градския съветъ (беледие). Отъ двете страни по цѣлото продължение на улицата има нѣколко двоетажни здания и много малки дюкянчета въ видъ на малки келии, всички покрити съ общъ хоризонталенъ покривъ отъ земя и пѣсъкъ. Главната улица на другия край свършва пакъ съ единъ още по-голѣмъ площадъ, който въ сѫщность е образуванъ отъ два доста продълговати, схванати съ основата на единия и височината на другия площади въ видъ на правоѫгълници. Единиятъ отъ тѣзи площади отива къмъ югозападната врата (Бабъ-и-гъмъ-гъмъ, — гробната врата), а другиятъ — право къмъ северната врата. Първиятъ е обграденъ съ нѣколко кѫщи и градската градина, препълнена съ палмови дървета, а въ срѣдата има единъ кладенецъ за вода. При противоположния край на другия площадъ е военната болница и телеграфопощенската станция. И двете сѫ двоетажни здания съ нѣколко стаи, прозорцитѣ на които гледатъ къмъ разни направления. При другитѣ две основи на двата правоѫгълници-площади издигатъ се тънки, 5—6 метра високи назѫбени стени, които достигатъ до самитѣ юго-източна и северна врата и се хващатъ съ градскитѣ стени, построени съ земя, смѣсена съ готварска соль. Малкитѣ стени отдѣлятъ едно голѣмо пространство, въ което се намиратъ казармата, единствената джамия, военнитѣ складове, военната пещь и градскиятъ хамбаръ. Високо надъ всичкитѣ тѣзи здания величествено се издига едно грамадно здание — правителствениятъ домъ (казаръ). На малкитѣ назѫбени стени е голѣмата крѫгла врата (бабъ шерия) която води въ единъ широкъ дворъ. Отъ едната страна е казармата, а отъ другата сѫ складоветѣ и джамията. Казармата е двоетажно, продълговато здание съ хоризонталенъ покривъ, както всички кѫщи въ Фезанъ, съ голѣма дъсчена врата и много стаи. Тя може да побере единъ полкъ войска. Джамията е пространно, добре построено здание. Вѫтрешностьта ѝ е раздѣлена на много прегради, които всички гледатъ въ общия салонъ, кѫдето е престолътъ на духовния началникъ. Надъ престола е написано: Мухамедъ.

Кѫщитѣ въ Мурзукъ сѫ повечето едноетажни, построени изключително само отъ земя (смѣсена съ готварска соль) и палмови греди или дъски. Кѫщитѣ не сѫ добре построени и отдалечъ не могатъ да се различатъ една отъ друга. Кѫщитѣ на богаташитѣ сѫ двоетажни и съ прозорци, а вратитѣ имъ сѫ като на другитѣ кѫщи, направени отъ палмови дъски. Напротивъ тѣ сѫ отъ борови или чамови дъски, обикновено изпъстрени съ маслени бои. Мобилитѣ сѫ много скромни, а украшентята въ стаитѣ сѫ пушки, стари облѣкла, сѫдове и пр. Прозорцитѣ на тѣзи кѫщи нѣматъ стъкла. Зимно време ги облепватъ съ бѣли, яки памучни платове, които пропускатъ светлината, а не и вѣтъра съ пѣсъка.

Водата въ повече отъ кладенцитѣ въ града е солена. Въ града има нѣколко кладенци (бунари), обаче водата въ два отъ тѣхъ е добра за пиене, а въ остананалитѣ кладенци е солена и блудкава. Най хубава е водата на кладенеца берани, дълбокъ 16—20 метра. Той е вънъ отъ града при източната врата на градскитѣ стени, и за туй водата се казва Мъя берани (външна вода). По-голѣмата часть отъ жителитѣ на града пиятъ отъ тази вода. Тя на вкусъ е сладка и става още по-добра, ако се остави да престои едно или две денонощия.

Нуждитѣ на жителитѣ сѫ незначителни. По-голѣмата часть отъ мѫжетѣ презъ годината пладнуватъ подъ сѣнкитѣ въ града или въ градинитѣ. Женитѣ вършатъ полскитѣ и домашни работи, а мѫжетѣ ядатъ на готово. Единствената работа на мѫжетѣ е да прибератъ житнитѣ растения и палмитѣ. Трудътъ, който полагатъ нѣкои отъ жителитѣ за обработване и отглеждане на житнитѣ растения, е много голѣмъ. Тѣ лесно и бързо съ помощьта на камилата, която влачи ралото или пъкъ често пѫти това върши жената на арабина, изораватъ „нивата“, раздѣлена на лехи, а следъ като поставятъ сѣмето плитко въ земята, 4·5 см., поливатъ лехитѣ съ вода, която ежедневно вадятъ съ особени скрипци отъ дълбоки кладенци. Нѣколко месеца (отъ януарий до априлъ) тѣ поливатъ земята, а като узрѣе житото, ожънватъ тревата и прибиратъ житото въ особени складове, изкопани на равни, но сухи мѣста (лифъ) въ земята и тамъ поставятъ житото. Това е фазанскиятъ хамбаръ. Сѫщо тъй тѣ презъ цѣлата година пазятъ и обикновената си храна — палмитѣ. Мѣстата, гдето поставятъ и покриватъ пакъ съ пѣсъкъ палмитѣ и житото, наричатъ ги силосъ.

Повечето отъ беднитѣ на Мурзукъ не сѫ надничари. Тѣ, въ продължение на много години — докато сѫ способни за физическа работа — робуватъ на богатитѣ. За 1-2 оки палми (20—35 ст.) или едно парче хлѣбъ тѣ работятъ цѣлъ день въ градинитѣ на богатитѣ. Сиромашията въ Фезанъ е неописуема. Въ кѫщитѣ на по-голѣмата часть отъ жителитѣ освенъ една рогозка и една две стомни за вода нищо друго не се намира.

Жителитѣ се хранятъ много оскѫдно, обикновено съ палми или зеленчуци. Празднични дни тѣ вкусватъ по нѣкое парче хлѣбъ, а въ най-бележититѣ дни презъ годината ядатъ камилско месо съ безинъ (предварително изпечено, а сетне сварено брашно). Колкото по-голѣма е сиромашията, още по-голѣмо е веселието. Денемъ презъ горещитѣ часове владѣе гробно мълчание, но всѣка вечерь при прозрачния въздухъ, ясното небе и свѣтла месечина на всѣкъде се слушатъ пѣсни и веселби. Това сѫ веселия при голѣма сиромашия. Веселията или фантазиитѣ, както казватъ арабитѣ, сѫ вѣчни. Жени, мѫже, деца, всички на едно мѣсто, седатъ на открито върху пѣсъка, общо пѣятъ и продължително се веселятъ. Игритѣ, които придружаватъ подобни веселия, сѫ единъ грубъ танецъ отъ единь или двама (мѫже или жени, а често и смѣсени), които много цинично единъ срещу другъ извиватъ корема, грѫдитѣ или краищата на тѣлото си. Онѣзи отъ играчитѣ, които най-добре играятъ ролята си, сѫ предметъ на голѣми овации и почитания. Народната имъ музика е гайдата, придружавана съ единъ крѫгъ отъ добре изработена гладка кожа, поставена на широка дъсчена окрѫжность, — дайре. Гайдата въ време на веселия всѣкога бива покрита съ червенъ платъ.

Турция изпраща на заточение нѣкои отъ политическитѣ престѫпници въ Фезанъ. Фезанъ — това е Сибиръ въ Африка. Сибирскитѣ голѣми студове и дебели снѣгове тукъ се замѣнявsituated съ нетърпими горещини и дебели пѣсъци. Лошитѣ климатически условия на страната покварватъ най-силния човѣшки организъмъ. Постояннитѣ трески[1]), които вързувать вследствие на бързото и рѣзко измѣнение на температурата и изпаренията отъ блатиститѣ мѣста въ околностьта, изтощаватъ силитѣ на човѣка и турятъ своя отпечатъкъ по лицето на всѣки, който малко или много живѣе тукъ. Заболѣлитѣ отъ треска бързо изнуряватъ организма си и често умиратъ. Мурзукъ е крепостенъ градъ, обаче неговитѣ стени не сѫ нищо въ сравнение съ пространнитѣ пѣсъчливи и безводни пустини, които го окрѫжаватъ. Мурзукъ, съвсемъ уединенъ, безъ всѣкакво оживление, въ нищо не се отличава отъ единъ голѣмъ затворъ. Заточеникътъ, изолиранъ въ всичко, е въ сѫщински глухъ гробъ. Мѫчнитѣ съобщения съ неговата родна страна не му позволяватъ да се освѣтлява за вървежа на работитѣ както въ неговата родна страна, тъй изобщо за свѣта, и той пада въ едно мѫчно, съвсемъ изключително положение безъ даже да може да знае за живота на своитѣ родители, роднини и приятели. Фезанскиятъ заточеникъ физически и умствено отъ день на день се атрофира. Сибирскиятъ заточеникъ има това преимущество надъ фезанския, че има где да приложи поне своята физическа сила и да извади ежедневната си прехрана. Въ Фезанъ не сѫществуватъ никакви предприятия за построяване на пѫтища или здания; не сѫществуватъ никакви мини или гори, които да се експлоатиратъ. Тукъ заточеникътъ не може да намѣри каквато и да е най-долна физическа работа, а е осѫденъ да живѣе въ най-голѣма мизерия. Вънъ отъ ежедневнитѣ мѫчения идатъ и мѫченията отъ страна на властьта. Произволнитѣ ограничения, безпримѣрнитѣ груби обноски на правителственитѣ чиновници и тѣхнитѣ органи хвърлятъ въ голѣмо отчаяние заточеника. Малцина сѫ онѣзи, които могатъ да изтърпятъ докрай всичкитѣ физически и умствени мѫчения.

---

[1] Въ Фезанъ вързуватъ три вида трески: 1) стомашната треска, която се придружава най-напредъ съ голѣмо спадане, а сетне съ подигане на тѣлесната топлина. Резултатътъ отъ нея е главоболие, изгубване на апетита и пр. 2) Блатната треска, която причинява голѣмо увеличение на тѣлесната топлина. Резултатитѣ сѫ: съвършено физическо ослабване, възпаление на мозъка съ неговитѣ последствия и пр. 3) Треска, подобна на блатната, но която винаги, особено когато докосне децата, причинява смърть въ 1—2, а най-вече три дена.

Въ долния етажъ на правителствения домъ около стенитѣ на квадратния дворъ сѫ затворнишкитѣ стаи.[1] Откъмъ първата страна на квадратния дворъ има две стаи, откъмъ втората сѫщо две, а откъмъ третата — една стая за живѣене и друга за пазене на вещи. Първата стая[2] има два малки прозореца, които гледатъ къмъ северъ, а втората само единъ прозорецъ. Отъ първата стая се влиза въ други две по-малки, съвършено тъмни стаи, едната отъ които служеше за пазене на вещи, а въ другата живѣеха хора. Отъ третата стая[3] се влиза въ други две, като нея тъмни стаи, въ които живѣеха сѫщо хора (въ едната повече отъ 15—20 араби, въ другата българи). При самия ѫгълъ на двора, тамъ, гдето се пресичатъ II-та и III-та стени, има една врата, която съ една малка, тѣсна улица води вънъ отъ правителственото здание въ едно продълговато дворче (оградено съ високи стени), гдето сѫ огнищата, печката за хлѣбъ, а въ другия край — заходитѣ. Вратата на четвъртата стая е въ началото отъ лѣво на тая улица. Четвъртата стая е раздѣлена на три отдѣления, отъ които двете сѫ тъмни, а двата малки прозорци на третото отдѣление гледатъ къмъ изтокъ. Отъ едно отъ двeтѣ тъмни отдѣления се влиза въ други две малки стаички, които служеха за пазене на вещитѣ, водата и пр. Вратата и прозорецътъ на петата стая (широка 3.4 м. дълга 4.5 м.) откъмъ третата страна на двора гледатъ къмъ югъ. Откъмъ четвъртата страна на двора има една стая, въ която се пази архивата на счетоводството. До нея стая пакъ въ жгъла между третата и четвърта стена на квадратния дворъ е лествицата, която води въ коридоритѣ на горния етажъ.

---

[1] Казвамъ стаи, обаче подразбирайте зимници.
[2] Тя е дълга 7 м., широка около 3 м., висока 3·5 метра.
[3] Широка 3 м,, дълга 3.5 м.

Подътъ на всичкитѣ стаи е отъ земя и пѣсъкъ, а отгоре покритъ съ рогозки, изплетени отъ листата на растението алфа, много разпространено въ близкитѣ оазиси на Мурзукъ. Таванитѣ сж покрити съ палмови стъбла, поставени прѣко на дебели палмови греди. Върху стъблата (пржчкитѣ) има пакъ земя и пѣсъкъ. Таванитѣ на всичкитѣ стаи съставляватъ и тритѣ дълги коридори, покрай които сж наредени стаитѣ въ горния етажъ.

Въ затвора имаше постоянно двама часовои. Единиятъ съ оржжие стои при входнитѣ врата, до самия касаръ, има едно малко помѣщение, въ което постоянно квартирува едно отдѣление жандармерия съ единъ старши. Когато пристигнахме въ Мурзукъ, стаитѣ никакъ не бѣха удобни за живѣене. Тѣ не бѣха даже изчистени. Никой не е мислилъ даже, че ще живѣемъ въ затворъ. Когато ние тръгнахме отъ Триполи, сжщия день до окржжния управитель въ Мурзукъ пристигнала следната телеграма, подписана отъ валията: „Керванътъ съ арестантитѣ тръгна. — Реджебъ.“[1] Следъ прочитането на тая телеграма, тогавашниятъ мутесарифинъ останалъ много очуденъ като казалъ: „Изпращатъ ги на заточение въ Фезанъ и то да живѣятъ въ затворъ!“

---

[1] Той е сжщиятъ, който следъ провъзгласяване конституцията въ Турция въ кабинета на Кямилъ паша стана военeнъ министъръ и нѣколко дни подиръ това умрѣ отъ разбивъ на сърдцето.

Тогавашниятъ началникъ на фезанската жандармерия, военниятъ подпоручикъ Мевлюдъ, родомъ отъ гр. Коня, съ секретаря на управителя по административния редъ А. Хилми много се погрижиха за нашето настаняване въ затвора и употребиха последнитѣ си усилия, за да направятъ стаитѣ по-хигиенични за живѣене. Всички останахме очудени отъ усилията на споменатия способенъ и трудолюбивъ офицеръ. Следъ като се настанихме въ стаитѣ, той самиятъ много добре ни освѣтли въ всичко, което трѣбваше да знаемъ и съ което трѣбваше да се съобразяваме. Препоржча ни да не прахосваме паритѣ си, като ни каза, че тукъ има голѣма скжпотия и че, въ случай на нужда, нѣма кой да ни спомогне съ нѣщо. Неговитѣ съвети бѣха много разумни и никога нѣма да ги забравимъ. Грижитѣ, които полагаше Мевлюдъ, не бѣха по кефа на мутесарифина Арифъ Хикметъ, до последна степенъ фанатизиранъ багдатски арабинъ. Следъ единъ месецъ отъ нашето пристигане Мевлюдъ биде смѣненъ и замѣстенъ отъ поручика Рейханъ, добродушенъ старецъ, родомъ отъ Фезанъ. Единствената личность, която ни даде улеснения и облекчи нашето положение, бѣше гореспоменатиятъ А. Хилми, родомъ отъ Пловдивъ. Човѣкъ съ западно-европейско образование, отличенъ писатель и публицистъ, той всячески се стараеше да ни улесни въ всичко. Съ неговия авторитетъ предъ мутесарифина той влияеше на последния и го предразположи да не ни туря окови[1], понеже „условията, при които живѣятъ въ затвора, сж много мжчни и мжчно ще могатъ да понесатъ голѣмитѣ горещини“ —

---

[1] Оковитѣ, съ които искаше да ни обкове мутесарифинътъ, ги донесоха заедно съ насъ натоварени на две камили отъ Триполи.

казваше се въ неговия официаленъ рапортъ. Вратитѣ на стаитѣ оставаха отворени презъ цѣлия день до 9 ч. вечерьта. При всичкитѣ старания на Хилми да ни улесни въ покупкитѣ, съ цель да ни избави отъ голѣмата експлотация на арабитѣ и арабкинитѣ, продавачки на зеленчукъ и пр., той не сполучи. Мутесарифинътъ по никакъвъ начинъ не позволяваше да излизаме вънъ отъ входната врата на правителствения домъ. Никой не дохождаше при насъ, понеже влизането на външни лица въ затвора бѣше запретено. Съ много високи цѣни и голѣми мѫчнотии успѣхме да си набавимъ сѫдове за готвене на ястия, за пране и други необходими потрѣбности за въ затвора. Една отъ най-голѣмитѣ мѫчнотии, които имахме тогава, бѣше, какъ да намѣримъ срѣдство да получаваме пари отъ дома си. Пощата не приемаше никакви парични записи, а въ града нѣма никакъвъ клонъ отъ нѣкоя частна или държавна банка. Тая мисъль постоянно ни мѫчеше, понеже ние ненадейно тръгнахме и много малко пари имахме у себе си, а мнозина тръгнаха и само съ две ризи, два чифта чорапи, гащи и пр. Следъ 3—4 месеца успѣхме да намѣримъ единъ търговецъ въ Триполи, чрезъ когото да получаваме пари отъ дома си[1].

По-голѣмитѣ мѫчнотии премахнати, въздухътъ се разхлади, а ние, макаръ лишени отъ всичко, се утешавахме, че можемъ поне да живѣемъ. Презъ месецъ ноемврий 1906 г. фезанскиятъ мутесарифинъ по здравословни причини, следъ като бѣше прибралъ повече отъ 6—7000 лири турски, подаде оставката си, приеха му я и въ сѫщия месецъ си замина. Неговъ временень замѣстникъ остана фезанскиятъ сѫдия (наибъ) Мурадъ, дивъ албанецъ отъ Подгорица. Краенъ фанатикъ, много злобенъ срещу насъ, той имаше за насъ особено предубеждение. Мислѣше, че само ние сме виновни за безредицитѣ въ Турция, и му се струваше, че изпълнява голѣмъ патриотически дългъ като всячески ни измѫчва. Следъ като замѣсти мутесарифина той назначи за гвардиянинъ въ затвора единъ бившъ коненъ стражаръ, човѣкъ безъ всѣкакво чувство, пияница и до последна степень страхливъ и грубъ арабинъ. На него бѣше предоставено да ни малтретира, а намѣстникътъ на мутесарифина, кадията, не искаше да се говори за насъ. Той не позволяваше да излизаме отъ стаитѣ за да перемъ дрехитѣ си; унищожаваше идещитѣ писма, а сѫщевременно спираше писмата и телеграмитѣ, които изпращахме за родителитѣ, роднинитѣ и приятелитѣ си; заповѣда на хлѣбаря да прави хлѣба колкото се може по-тѣстенъ и соленъ[1] съ цель по-скоро да се разболѣемъ; не позволяваше да черпимъ вода отъ кладенеца при градската градина, водата на който бѣше добра за пиене;[2] официално запрети на военния лѣкарь Азимъ да посещава затвора, а на аптекаря[1] — да отпуска цѣрове. Кадията, за да настрои зле и населението въ града, раздухваше фанатизма имъ като казваше: „българитѣ освенъ че сѫ неприятели на царя и държавата, тѣ сѫ най-голѣмитѣ врагове и на мохамеданската вѣра! Всѣки мохамеданинъ е длъженъ да ненавижда гяурина!“ Съ тѣзи глупави думи и възмутителни постѫпки той озлоби всички заточеници въ града. Секретарьтъ А. Хилми въ едно заседание на окрѫжния съветъ (идаре меджлисъ) подигна нашия въпросъ и следъ като напомни на кадията, че трѣбва да уважава гласоветѣ на болшинството въ съвета и справедливо да прилага закона, демонстративно напусна залата и си дада оставката. „Безпристрастниятъ“ сѫдия, тълкувательтъ на шериата продължи да упражнява още по-голѣмъ произволъ и да показва по-голѣмо вироглавство. Почнаха по единъ-два дена наредъ да не ни даватъ хлѣбъ, и при най-малъкъ поводъ той самъ заповѣдваше да поставятъ желѣза на нозете ни и по цѣли месеци не ни ги изваждаха. По поводъ на това, на 16 декемврий направихме една демонстрация въ затвора, като отказахме да приемемъ хлѣба и искахме да ни се позволи да перемъ дрехитѣ си, да получаваме по-добъръ хлѣбъ и — споредъ закона — не по-малко отъ единъ килограмъ на всѣки арестантинъ, като турихме първо условие, че докато писмата ни не бѫдатъ предадени въ телеграфопощенската станция, отъ гдето да ни се издаватъ разписки, нѣма да приемемъ хлѣба и нѣма да оставимъ стражаритѣ да затварятъ вратитѣ на стаитѣ. Съ това ние искахме да увлѣчемъ жандармерийския офицеръ, който споредъ закона по длъжность бѣше отговоренъ за всѣкаква безредица въ затвора, да влѣзе въ споръ съ кадията. Действително ние сполучихме. При отказа ни да приемемъ хлѣба, офицерътъ Рейханъ телеграфически уведоми прѣмия си началникъ—команданта на жандармерията въ Триполи. На третия денъ сутриньта повърнаха ни писмата (паритѣ за препоржчанитѣ писма злоупотребиха). Тѣ не бѣха одобрени отъ цезнурата, защото ужъ имало писано въ тѣхъ нѣщо противно на затворнишкия правилникъ. Вмѣсто хлѣбъ за първитѣ два дена ни дадоха по 30 пари на всѣки, а писмата, издраскани, бѣха вече въ ржцете ни. Другия месецъ сжщото се повтори и потрети. На 3, 4 януарий и на 15, 16 17 с. м. пакъ не ни дадоха хлѣбъ. Ние останахме три дни безъ хлѣбъ. Хранѣхме се само съ фурми, понеже не можехме да намѣримъ, где да купимъ хлѣбъ за всички, а пъкъ повече бѣха и безъ петь пари. Запитахме, коя е причината, че не ни се дава хлѣбъ. Отговориха, че нѣмало жито въ хамбаря. Действително въ хамбаря нѣмаше жито, обаче много лесно можеше да се намѣри на пазаря. Това се правѣше нарочно съ цель да направимъ нѣкой скандалъ въ затвора, за да ни хвърлятъ въ влажнитѣ, тъмни подземия. Обаче кадията се лъжеше. Ние знаехме, где сме, съ какъвъ човѣкъ имаме работа и какво искаме. Началникътъ на затвора Рейханъ, безъ силна воля, боязливъ старецъ, не искаше да продължава спора съ кадията. Валията сжщо бѣше уведоменъ и съ очитѣ си видѣ количеството на хлѣба, който получавахме. Но царь далеко, богъ високо. „Фезанъ беля миизанъ“ (Фезанъ е безъ везни, сир. безъ правосждие) казватъ арабитѣ.

---

[1] Той бѣше едино много богатъ евреинъ, английски поданикъ, на име Ербибъ Окбани. Той приемаше паритѣ отъ пощата въ Триполи, а следъ това известяваше на търговеца въ Мурзукъ, Шерифъ Сунуси, който за смѣтка на Окбани броеше паритѣ намъ. Срещу сумитѣ, които даваше на насъ Ш. Сунуси, получаваше отъ Окбани стока. Това бѣше въ сѫщото време едно улеснение и на двамата търговци.

---

[1] Хлѣбарьтъ взимаше отъ правителството опредѣлено количество жито и отъ него приготовляваше хлѣба за всички ни. За всѣки арестантинъ отъ ковчежничеството получаваше по 5 гр. зл. За да уголѣми прихода си, и при тѣзи съвѣти на кадията, той почна да туря въ брашното бѣлъ пѣсъкъ, поради което хлѣбътъ почти не се ядѣше. Мнозина изяждаха само коритѣ и краищата, а останалото хвърляха. Вмѣсто хлѣбъ ядѣхме палми, които купувахме за 10—20 пари оката.

[2] Въ продължение на 4 месеци ние пиехме солено-горчива вода отъ кладенеца при джамията, гдето войницитѣ и посетителитѣ на джамията чистѣха тѣлото си...

---

[1] Проче той бѣше единъ коваренъ човѣкъ, сачувственикъ на кадията.

Изпомежду нашитѣ другари имаше мнозина, които въ разстояние на 7—8 месеца не виждаха счупена пара въ джеба си, хранѣха се само съ хлѣбъ, соль и фурми. Денонощно въртѣха ржчнитѣ мелници, — приготовляваха брашно за да извадятъ нѣкой грошъ на день, колкото да си купатъ сапунъ, соль и чушки. Постоянството, себеотрицанието и куражътъ, които паказаха българитѣ-заточеници, ме очудиха. Тѣ очудиха не само мене, но и всички заточеници-мохамедани въ Мурзукъ. „Вашитѣ българи“ — говорѣше ми единъ денъ А. Хилми, — „наистина повечето сѫ хора прости, земледелци или занаятчии, обаче характерно е, че всички се въодушевяватъ и по всичко изглежда, че сѫ се въодушевявали отъ единъ святъ за тѣхъ идеалъ“. Трѣбва да отбележа, че всички изтърпѣха мѫчнотиитѣ безъ да се подадатъ на каквато и да е съблазънь. При тоя безпримѣрно несносенъ животъ ние се мѫчехме да живѣемъ. Човѣкъ по нѣкога е по-твърдъ отъ камъка, а по нѣкога и по крѣхъкъ и отъ варовитата черупка на яйцето — казва една българска пословица. Човѣкъ презъ живота си преодолява много мѫчнотии, обаче има и такива, които не може да надвие. Презъ м. февруарий нашиятъ другарь Силянъ Колевъ, родомъ отъ с. Рѣсово (Тиквешко), боледуваше отъ една рана на лѣвия кракъ. Оставенъ безъ медицинска помощь, той съ голѣми мѫчнотии чистѣше своята рана, която бѣше взела вече голѣми размѣри.[1] За трети пѫть подадохме заявление, за да дойде докторътъ, но напраздно. Той дойде, когато нещастниятъ лежеше на смъртното си легло. На 18 февр. воен. лѣкарь[2] констатира свършения фактъ и си отиде, безъ да прегледа останалитѣ болни въ затвора. Сѫщия день стана и погребението на С. Колевъ. Десеть души отъ насъ дигнахме тѣлото на умрѣлия, придружиха ни 12 души стражари съ офицера и на чело съ свещеника излѣзохме отъ югозападната врата на градскитѣ стени, извихме къмъ изтокъ и при ѫгъла, който се образува отъ пресичането на южнитѣ и западни стени на града, срещу градината на Шерифъ Али, въ пѣсъка за 5—6 минути гробътъ бѣше готовъ. Следъ обичайнитѣ молитви въ случая погребаха го на сѫщото мѣсто, гдето сѫ били погребвани бившитѣ християни-заточеници — критяни. Мѣстностьта е изключително пѣсъчлива и отъ духането на вѣтъра една часть отъ пѣсъка бѣше задигната, а коститѣ на тѣзи мѫченици бѣха вече надъ земята. Човѣшки черепи, челюсти, ребра, прешлени навредъ се забелѣзваха. Ето каква е участьта на заточеника, който умре далечъ отъ своята родна страна, гдето нѣма нито родители, нито роднини, нито приятели, които да се погрижатъ следъ смърьта за неговия прахъ! Ние всички, на колѣни, помолихме се на бога за спасението на душитѣ на умрѣлитѣ; свещеникътъ прочете нѣколко молитви и се завърнахме въ затвора съ голѣма скръбь, съ тѫжни мисли и дълбоки въздишки! Въ разстояние на шесть месеца, хранени съ долнокачественъ хлѣбъ и солена вода, съ неизчистени и неопрани дрехи, ние бѣхме вече измѣнили цвѣта на лицата си. Лицата ни бѣха набъбнали и пожълтѣли, — бѣхме съ единия кракъ въ гроба.

---

[1] При голѣми мѫчнотии съ съдействието на единъ-двама отъ мухамеданскитѣ заточеници ние успѣхме тайно да внесемъ въ затвора карболова вода и малко памукъ, съ който Силянъ Колевъ чистѣше раната си.

[2] Той бѣше човѣкъ съ добро сърдце, обаче му запретиха да упражнява своята професия. Освенъ това той се страхуваше отъ интриги, тъй могѫщи въ тукашния край, съ които отъ военъ лѣкарь бързо съ една телеграма щѣха да го направятъ заточеникъ.

Затворени денонощно въ стаитѣ (ние само зарань и вечерь излизахме 1—2 часа въ двора) като мишки, съ нетърпение очаквахме да пристигне новоназначениятъ мютесарифинъ. Научихме отъ стражаритѣ въ затвора, че той тръгналъ отъ Триполи, обаче кога щѣше да пристигне, не знаехме. Днитѣ въ затвора за насъ бѣха вѣкове, часоветѣ години, а минутитѣ часове...

„Въ затворъ влаженъ да премирашъ
Между голи зидове
Часоветѣ да намирашъ
Дълги като вѣкове... туй е участь най-горчива!
(Надсонъ).

Дойде месецъ мартъ, лѣтото въ Фезанъ настѫпи, а ние още като плъхове презъ цѣлия день стояхме при малкитѣ прозорчета на затворнишкитѣ стаи, за да гледаме въ двора, когато влизаха и излизаха правителственитѣ чиновници. Най-голѣмото ни забавление бѣше, когато наблюдавахме мишкитѣ, които се явяваха по тавана или въ ѫглитѣ на стаитѣ. Съ цѣли часове тѣ бѣха предметъ за разговоръ и забавление.

Новоназначениятъ мутесарифинъ Джелалъ-бей пристигна на 4 мартъ, а на 5-й сутриньта посети затвора и съ голѣмо внимание изслуша молбитѣ ни. Тѣ бѣха кѫси, резюмирани въ нѣколко точки, най-главнитѣ за нашия животъ въ затвора. „Всичко, което предвижда законътъ, най-бързо ще изпълня“ — бѣше неговиятъ отговоръ. Законъ е понятие относително. Той се изразява съ думи, написани на бѣла хартия. Ние знаехме, що е законъ, какъвъ е той, но знаехме още, какво нѣщо е прилагане и тълкуване на закона. Между първото понятие и второто разликата е много голѣма. Ние, макаръ до нейде утешени съ тоя лаконически отговоръ на мутесарифина, никакъ не бѣхме разположени да разсѫждаваме оптимистически. Скептицизмътъ бѣше тъй срасналъ съ насъ, че и бѫдещиятъ ни животъ въ нашето въображение изпъкваше пакъ мраченъ и тѫженъ. Но при все това ние имахме надежда — само съ нея живѣемъ — че участьта ни ще бѫде облекчена. На другия день мутесарифинътъ разреши да черпимъ вода отъ кладенеца при градската градина, заповѣда да ни пускатъ вънъ отъ правителственото здание за даперемъ дрехитѣ си;

заповѣда на хлѣбаря да прави хлѣба по-добъръ, прие нашитѣ писма и съ първата поща бѣха експедирани; предостави ни да се оплакваме телеграфачески или съ заявление тамъ, гдето искаме, заповѣда на лѣкаря редовно да посещава затвора, а на аптекаря — да отпуска цѣрове. Още първитѣ дни поиска отъ доктора да даде рапортъ за здравословното положение на арестантитѣ.[1] Джелалъ бей поиска да премѣсти затвора, обаче нѣмаше удобно помѣщение и бѣха нуждни суми, съ които той не разполагаше. Въ замѣна на това той позволи да отворимъ нови прозорци на стаитѣ, гдето, разбира се, бѣше възможно. За да се поправи здравето на арестантитѣ и да се избѣгнатъ болеститѣ, които биха се появили, занапредъ намѣри за умѣстно да отиваме вънъ отъ града и по 1—2 часа сутринь и вечерь да пълнимъ съ земя и пѣсъкъ едно отъ блатата при южнитѣ стени на града. Цельта бѣше да се раздвижатъ нашитѣ мускули и да дишаме чистъ въздухъ. Тази работа продължи до м. юний и добре се отрази на нашето здраве. Освенъ това управительтъ ни позволи да ходимъ съ стражари въ града и сами да си купуваме всичко, което ни бѣ потрѣбно. Съ това ние се избавихме отъ голѣмата експлоатация на продавачитѣ. Хлѣбарьтъ обаче отъ голѣма алчность за пари не искаше да прави добъръ хлѣбъ. По общо желание ние поискахме да ни се дава жито (пшеница) вмѣсто хлѣбъ, като въ сжщото време бждемъ улеснени за смилянето на пшеницата, приготовляването и печенето на хлѣба. Молбата ни уважиха. Вмѣсто 15 оки пшеница, които се даваха до тогава за всѣки арестантинъ на месецъ, отпускаха ни по 18 оки месечно. Житото, както всички въ Фезанъ, мелѣхме съ малки камъни (ръчни мелници), които се въртятъ съ ръка, а хлѣба печахме въ военната пещь или въ една малка пещь, която ние сами направихме въ затвора. Ние срещнахме голѣми мъчнотии при приготовляването на хлѣба, понеже условията при които бѣхме поставени, голѣмата тѣснота въ затвора, много зле се отразяваха върху насъ. Но нѣмаше какво да се прави. Ние доброволно приехме всички трудности съ цель да се хранимъ поне съ по-добъръ хлѣбъ. Всички отдѣлно или нѣколко души на едно мѣсто приготовлявахме хлѣба си и сами отивахме, разбира се, като арестанти пакъ съ стражарь, до военната пещь, за да го изпечемъ. Въ замѣна на трудноститѣ, които срѣщахме при пречистването и смилянето на житото, отсѣването на брашното и мѣсенето на хлѣба, ние се хранѣхме съ по-добъръ хлѣбъ, а освенъ това всѣкога имахме на разположение достатъчно хлѣбъ, защото брашното поемаше (пиеше) повече вода, отколкото това става по насъ. Ние отъ една ока брашно получавахме $1^3/_4$—2 оки хлѣбъ. Мнозина даже, когато боледувахме отъ треска, — нѣщо, което всѣки ще изпита най-малко 3—4 пъти отъ м. юний до октомврий, — нѣмаха апетитъ за ядене и заемаха отъ другаритѣ ни по едно-две късчета хлѣбъ и следъ оздравяването повръщаха имъ го пакъ назадъ. По тоя начинъ ние успѣхме да спестимъ въ месеца нѣколко оки пшеница, която продавахме въ чаршията отъ $1^1/_2$—3 гр. оката.

---

[1] Въ рапорта си казваше: „Стаитѣ на затвора не отговарятъ на необходимитѣ хигиенични условия, при които могатъ да живѣятъ хора"...

Въ Мурзукъ най-лошото време презъ годината е мес. февруарий. Презъ тоя месецъ въздухътъ е много промѣнливъ и температурата постоянно се възкачва и спада. Термометърътъ и барометрътъ постоянно се надпреварватъ кой да покаже по-голѣма разлика. Презъ това време най-вече болни имаше както въ града тъй и въ затвора. Презъ февруарий и мартъ въздухътъ значително се стопля, внезапно почватъ да духатъ северни и северозападни вѣтрове, въздухътъ се изпълня съ дребенъ, на гледъ като димъ пѣсъкъ, температурата на въздуха спада, лицата на всички ни побледняватъ, почватъ протѣганията, прозяванията и всѣки старателно нарежда леглото си. На 7 февруарий другарьтъ ни Марко Ив. Бошняковъ, родомъ отъ градъ Охридъ, осжденъ на смърть като съучастникъ въ Солунския атентатъ презъ 1903 година г. 15, 16 и 17 априлъ, се разболѣ отъ блатна треска. Следъ 7-дневно боледуване болестьта се усложни и вследствие на разривъ на сърдцето на 14-й февруарий сутриньта и той се пресели въ вѣчностьта. Покойниятъ бѣше на възрасть 30 години, съ срѣдно образование, тихъ, добъръ и скроменъ човѣкъ. Неговиятъ добъръ характеръ, неговата общителность и безкористность бѣха отличителнитѣ му качества. Както всички мжки, всички притѣснения, всички ограничения и неволи понесе спокойно и хладнокръвно, той тихо и хладнокръвно посрещна и смъртьта. Тя бѣше за него вѣчно успокоителенъ сънъ следъ дълги физически и нравствени мжчения, преминати презъ петь годишния

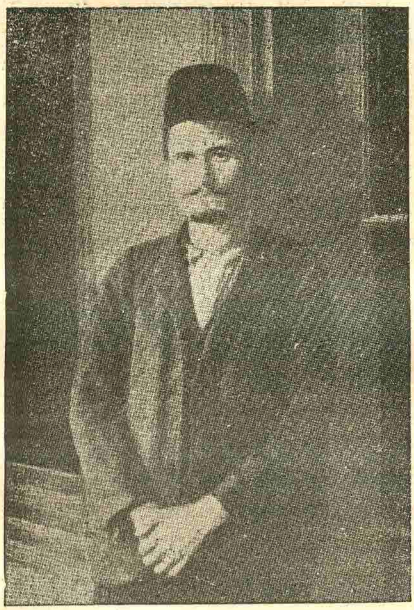

Марко Ив. Бошняковъ

затворъ въ солунския централенъ затворъ и въ Фезанъ. Погребението стана сжщия день следъ обѣдъ.

Въ продължение на нѣколко месеца повече отъ насъ бѣхме болни. Военниятъ командиръ бѣше въ конфликтъ съ управителя, и като научи, че повечето отъ насъ сме болни, запрети да посещаваме военната болница и аптеката. Ние останахме безъ всѣкаква медицинска помощь, но провидението ни пазѣше. Повечето отъ болнитѣ оздравѣха. Другарътъ ни Иванъ Илиевъ, родомъ отъ с. Савикъ (Демиръ-хисарско) отъ 8—9 месеца боледуваше отъ една лоша рана. Изоставенъ на произвола въ продължение на шесть месеца, пазѣше леглото. Раната се съвсемъ влоши, него захвърлиха въ една нечиста тъмна стая, гдето бѣше още живъ заровенъ въ гроба. На 13 мартъ погребохме и него. Пролѣтьта настжпи, всички се радвахме на пролѣтно съживителнитѣ слънчеви лжчи, които въ тая гореща страна спомагатъ бърже да расте цѣлата растителность, преминахме великденскитѣ празници, постоянно очаквайки, както всѣкога, нѣкое утешително известие отъ нашето отечество. Мина и народниятъ праздникъ св. Кирилъ и Методий, а ние още повече укрепявахме надеждитѣ си, въпрѣки всички незгоди, мжчнотии и притѣснения. Когато неприятелитѣ ни се стараеха да ни накаратъ да измремъ, ние още повече крепѣхме вѣрата въ себе си. Горещинитѣ настжпиха. Презъ това време мутесарифинътъ пожела да премѣсти затвора. Обаче, както казахъ и по-горе, нѣмаше удобно помѣщение. Решиха градскиятъ хамбаръ, който бѣше до военната пещь и самото правителствено здание, да приспособятъ за затворъ. Отъ м. мартъ до м. юний ние на групи сутринь и вечерь излизахме вънъ отъ затвора при военната пещь да срутяваме стърчащитѣ голи зидове, отъ които щѣхме да приберемъ материяли за новитѣ стени, които трѣбваше сами да направимъ, за да оградимъ хамбаря — бждещия затворъ. Ние въ разстояние на нѣколко месеца работѣхме ежедневно до привършването на постройката — 15 юний. Ние градѣхме стенитѣ на новото си жилище безъ всѣкакви пособия, безъ мотики, безъ лопати, безъ дърва, само съ ржце, земя и камъни. Кальта приготовлявахме съ ржцетѣ и нозетѣ си. Зидоветѣ срутявахме само съ единъ чукъ, вода носѣхме пакъ съ ржце. Дрехитѣ си изпокжсахме, ризитѣ изцапахме, и лицата ни изгорѣха отъ горещото слънце, съ една дума изпитахме много голѣми физически мжчения. Всѣки единъ отъ насъ трѣбваше да работи вънъ отъ затвора най-малко 3—4 часа на день. Сетне трѣбваше да пречистваме житото, да го мелемъ, да приготовляваме хлѣба, да го печемъ, а всичко това изискваше време и почивка. Ние нѣмахме такъво време. Но нѣмаше какво да правимъ, — стражаритѣ постоянно ни наглеждаха и упражняваха своя натискъ. Ако нѣкой се възпротивѣше подъ нѣкакъвъ предлогъ за излизането, най брутално го измъкваха отъ стаята и го караха да приготовлява каль или пъкъ да носи съ зюмбули (кошници отъ палмови листа) камъне или пъкъ да носи вода отъ кладенеца при джамията. Тая работа за насъ бѣше каторга, каквато може да сжществува само въ Фезанъ, а не и другаде. Ако се касаеше да правимъ кжщи, да строимъ здания или каквато и да е друга физическа ребота, ние щѣхме да изхабимъ само мускулна сила, щѣхме да чувствуваме известно време физически мжки, а сетне съ течение на времето, може би, всичко щѣхме да забравимъ. Тукъ работата бѣше друга. Ние градѣхме затворъ, въ който самитѣ ние щѣхме да живѣемъ, гдето щѣхме да преминемъ последнитѣ дни отъ живота си и гдето следъ насъ — ние това предполагахме — други щѣха да живѣять!

Презъ м. май падна тежко боленъ скжпиятъ ни другарь, съучастникъ въ Сол. атентатъ **Миланъ Арсовъ**, родомъ отъ с. Ораховецъ (Велешко). Той отдавна страдаше отъ хроническа ангина, бѣше доста слабъ, а следъ като насжпиха горещинитѣ той съвършено отпадна и вече не ставаше отъ леглото си. Младъ човѣкъ, 24 год., високъ ръстъ, бѣло, сухо лице, черни очи и още по-черни косми, бѣха неговитѣ отличителни черти. Тоя младежъ съ силна воля, смѣлъ и крайно нервозенъ, въ последнитѣ минути запази присжствие на духа си и се разговаряше съ насъ като човѣкъ, който търси развлѣчение, а не утеха и облекчение. Хвана ржцетѣ на всички подъ редъ въ стаята, прости се съ насъ и издъхна. Той съ смъртьта си очуди всинца ни. Ние останахме тъй трогнати отъ наближаването на неговата смърть, че сълзитѣ почнаха да текатъ отъ очитѣ ни. Не можахме да спремъ сълзитѣ си даже следъ като той издъхна. Въ предпоследната минута, преди да затвори очитѣ си, видѣ какъ текатъ нашитѣ сълзи. Това бѣше моментъ, какъвто рѣдко изпитватъ и могатъ да понесатъ всички хора, когато смъртьта имъ наближи. На 8-й юний следъ обѣдъ, когато слънцето наближаваше да целуне върховетѣ на

Миланъ Арсовъ

най-високитѣ пѣсъчливи хълмове, които се гледаха далечъ въ хоризонта, ние целунахме починалия си другарь преди да го поставимъ въ черния гробъ. Пѣсъкътъ покри и него. Изгубихме го за винаги. Ние останахме сами. Само горещитѣ сълзи, които проливахме, и преголѣмата тжга останаха у насъ. Сълзитѣ и тжгата ще изчезнатъ, когато ще изчезнатъ благитѣ спомени отъ починалия мжченикъ. Гробътъ бѣше скроменъ, нѣмаше похвални и прочувствени речи, а мълчаливъ плачъ и тжжни мисли.

Презъ половината година на 1908 год. живѣехме при много лоши обстоятелства. Ежедневно 8—10 ч. вратитѣ на стаитѣ затваряха, горещинитѣ се усилиха, а ние — съ изключение на онѣзи, които работѣха навънъ — презъ цѣлия день се обливахме въ потъ. Никаква прохлада, никаква разходка. Не ни оставяше време даже да приготвимъ ястия, за да се нахранимъ. Въ продължение на шесть месеца не получихме никакво писмо отъ домоветѣ и приятелитѣ ни. Писмата ни спираха въ Триполи. Оплакахме се на мутесарифина, а той ни каза: „по въпроса за писмата отъ мене нищо не зависи, но пакъ ще запитамъ надлежнитѣ части въ Триполи.“ Чрезъ мутесарифина изпратихме нѣколко телеграми до валията, съ които се молѣхме да ни изпратятъ писмата. На последната ни телеграма валията Реджебъ паша отговори съ специялна телеграма съ заповѣдь да ни се прочете на всички: „Писмата, които дохождатъ въ тукашната пощенска станция, се изпращатъ за преглеждане въ Цариградъ.“ Следъ тая телеграма не оставаше освенъ да чакаме. Изминаха се още два месеца, ние пакъ не получихме никакво писмо. Пакъ пратихме дълга телеграма до валията, въ която изтъкнахме, че още не сме получили никакво писмо въпреки това, че времето за отиване и дохождане на писмата отъ Цариградъ вече измина. Реджебъ паша отговори съ сжщата телеграма като прибави само нѣколко думи, а именно: „писмата на българитѣ-арестанти сѫ изпратени въ министерството на полицията въ Цариградъ и следъ като се повърнатъ немедлено ще ги препратя“. Чакахме още 2-3 недели и следъ възкресяването на усопшата турска конституция, се явиха и писмата. Последнитѣ не бѣха даже отворени. Следъ като ги прочетохме, увѣрихме се, че много други писма бѣха унищожени. Явно бѣше, че тѣ не бѣха посетили мухлясалитѣ чанти на полицейскитѣ отделения въ Цариградъ, а навѣрно сѫ пладнували въ нѣкой шкафъ на телеграфо-пощенското бѫро (политическо отделение) въ Триполи. Конституцията се провъзгласи и писмата излѣзоха. Блажено време! . . Колко бързо въ Турция по нѣкога се явяватъ резултатитѣ на нѣкои дѣла... Какво би било, ако всички работи вървѣха тъй бързо.

ОСВОБОЖДЕНИЕТО.

Презъ последнитѣ две години не получихме никакво известие за нѣкое по-особено движение въ Македония. Ние не познавахме положението на Македония, не знаехме, до каква степенъ на развитие е дошелъ македонскиятъ въпросъ, но все пакъ макаръ и живущи въ глухъ гробъ ние учехме сегизъ-тогизъ нѣкои новини отъ Македония, обаче тѣ не ни утешаваха. Предадени на еднообразния затворнишки животъ, заняти съ ежедневни дреболии въ затвора, на 16 юлий вечерьта се пръсна слухъ, че е пристигнала една телеграма, въ която се казвало, че била дадена обща амнистия на всички политически престѫпници. Завчасъ тая телеграма падна въ рѫцетѣ ни. Тя гласѣше: „По случай откриването на парламента Султанътъ издаде обща амнистия“. Това известие ни съживи. Въ затвора, както и въ града се дигна тревога.

Едни си честитяваха освобождението, други се съмняваха въ това, а равнодушнитѣ араби, гдето срещнѣха заточеници, казватъ: мамбрукъ, мамбрукъ! (честито честито). На 17 юлий пристигна официална телеграма и още сжщия день съобщиха на всички мохамедански заточеници, че сж свободни да си вървятъ кой кждето и кога иска. Следъ малки приготовления за пжтя всички си заминаха. Останахме ние българитѣ и двама ерменци. Какво бѣше нашето положение! Кой ще го опише?! Пъкъ и какъ да го опиша?! Ние, колкото се радвахме за заминаването на нашитѣ другари по участь — мухамеданскитѣ заточеници, толкова и скърбѣхме, че оставаме. Знаешъ ли, читателю, какво е настроението на човѣшката душа, когато едновременно усѣща голѣма скърбь и радость? Да плаче или да се весели, да се движи или да лежи — ни едното, ни другото. Подобенъ критически моментъ е най-мжчниятъ презъ живота на затворника, понеже той пада въ още по-голѣма неизвестность предъ бждещето, а тая неизвестность не му дава нито минута миръ и спокойствие. Превратъ станалъ, конституция се дала, кабинетътъ се измѣнилъ, Турция се съживила — всичко това само слушахме. Отъ пристигналитѣ известия за събитията въ Турция ние се увѣрихме, че въ близко време ще се освободимъ. Съ нетърпение чакахме да дойде тоя щастливъ день, когато и на насъ ще ни кажатъ: „излѣзте!“ Днесъ, утре, изминаха се 10—15 дни, ние още стояхме въ сжщото положение безъ да можемъ да се спремъ върху каквото и да е заключение отъ нашитѣ разсжждения.

На 30 юлий късно презъ нощьта всички почти бѣхме заспали, почнаха да звънтягъ ключоветѣ, отвориха вратитѣ и на нѣколко души отъ насъ поднесоха ни четири телеграми, съ които домашнитѣ ни питаха: „Освободени ли сте или не?“. Нови раздвижвания, нови тревоги, пакъ безсъница... На другия день, 31 юлий, научихме, че отъ министерството на правосѫдието пристигнала една телеграма, съ която питали управителя: „Освободихте ли заточеницитѣ?“ Минаха нѣколко часа, ние още чакахме да ни съобщатъ. Вечерьта въ 10 часа управительтъ повика нѣколко души отъ насъ въ своята лѣтна вила, далечъ отъ града всрѣдъ една градина съ високи палмови дървета. Явихме се предъ него, а той почна: „Сега получихъ една телеграма отъ главния инспекторъ на румелийскитѣ вилаети, съ която ми съобщава, че и вие влизате въ общата амнистия. Отъ тая минута сте свободни. Поздравлявамъ ви съ радостната весть, туй съобщете на останалитѣ си другари, а въ сѫщото време честитете освобождението имъ.“ Още сѫщата нощь излѣзохме въ града, настанихме се въ една-две кѫщи при нашитѣ другари, ерменцитѣ. Презъ цѣлата нощь не спахме и лично присѫтствувахме на фезанската „фантазия“ (веселие), за която въ разстояние на две години само слушахме отъ затвора.

На 1 августъ мутесарифинътъ побърза да ни съобщи, че нѣма да ни се дадатъ нито хлѣбъ нито мѣхове за вода, потрѣбни за презъ цѣлия пѫть, който ни предстоеше, нито даже камили, докато не дойде заповѣдь отъ Триполи. Хлѣба спрѣха. Още сѫщия день ние поискахме отъ валията да ни се даде всичко, което е най-необходимо за презъ дългия пѫть. Повторно помолихме управителя поне на беднитѣ да отпусне хлѣбъ. Той не се съгласи. „Вие не сте вече арестанти, и споредъ закона не трѣбва да ви се дава хлѣбъ“ — бѣха неговитѣ собствени думи. На 4 августъ получихме отговоръ на изпратената ни телеграма до валията въ Триполи. Съобщиха ни, че всичко ще ни дадатъ — хлѣбъ, мѣхове за пазене на водата, камили, стража и пр. Потърсиха мѣхове въ града, обаче едва 7—8 малки мѣхове се намѣриха. Не оставаше освенъ да се потърсятъ въ Сокна и Гатъ. Гатскитѣ мѣхове сж по-добри, обаче докато пристигнатъ щѣхме да чакаме 20—25 дни, понеже между Гатъ и Мурзукъ нѣма телеграфна жица, а разстоянието е повече отъ 450 километра. Още сжщия день мутесарифинътъ телеграфира на каймакамина въ Сокна да се разпореди да се намѣрятъ 50 мѣхове за вода и да ги изпрати съ специаленъ човѣкъ въ Мурзукъ. Разпоредиха се и за намиране на камили. Но въ околноститѣ на Мурзукъ пасбища нѣма, гдето можеха да се търсятъ камили. Телеграфираха на каймакамина въ гр. Шати, обаче се оказа, че и тамъ нѣмало, но 3—5 дни далечъ отъ града при Вади бей се намирало достатъчно камили та каймакаминътъ изпратилъ нѣколко конни стражари, за да приберагъ камили. Мѣховетѣ не можаха да пристигнатъ по-рано отъ 15 дни, а камилитѣ — 20 дни. На 9 августъ въ Мурзукъ пристигна единъ керванъ съ стока. Повечето отъ камилитѣ бѣха уморени отъ дългия пжть и тежкитѣ товари. Бодритѣ още камили задържаха, за да препратятъ по домоветѣ имъ една група войници, които бѣха вече отбили военната повиность. Едни отъ нашитѣ другари помолиха мутесарифина да ги препрати по-бързе, понеже почти всичкитѣ бѣха бедни и отдавна останали безъ счупена пара. Камили достатъчно нѣмаше, и понеже тази година презъ пролѣтьта не паднаха много дъждове, нѣкои отъ кладенцитѣ презъ пжтя пресъхнали. Ето защо мутесарифинътъ искаше да ни раздѣли на две групи. По молбата на другаритѣ ни той се съгласи да ги изпрати съ уволненитѣ войници. Още сжщия день дадоха имъ жито за 45 дни, по единъ мѣхъ за вода на всѣки, намѣриха нѣколко камили въ града и на 10 августъ заминаха 15 души отъ нашитѣ другари, като имъ опредѣлиха още въ Мурзукъ на двама по една камила, на която да товарятъ хлѣба и водата.

Следъ заминаването на другаритѣ ни случайно научихме, че единъ керванъ миналъ на 2—3 часа разстояние отъ Мурзукъ за къмъ селото Хофрие Шаркия, за да вематъ палми. Разпоредиха се да заминатъ нѣколко конни стражари за да хванатъ предводителя на този керванъ. Другия день камиларитѣ по заповѣдь на мутесарифина дойдоха въ града и предложиха имъ срещу прилично възнаграждение, което още тамъ щѣха да вематъ, да ни занесатъ въ Сокна. Тѣ не искаха, защото камилитѣ имъ били слаби, обаче ги принудиха да заминатъ. На 16 августъ и мѣховетѣ пристигнаха. Казаха ни, че ще ни дадатъ на двама по една камила за яздене, по единъ мѣхъ за вода на всѣки и пшеница за 40 дни. Пшеницата ни дадоха 5 дни по-рано и ние срещнахме голѣми мжчнотии докато отстранимъ камънчетата и земята въ пшеничнитѣ зрънца, да смелемъ житото, да препечемъ хлѣба за да стане на сухари. Презъ това кжсо време съ неимовѣрни голѣми усилия успѣхме да смелемъ житото съ ржчнитѣ мелници, които пазѣхме още при насъ. Мѣховетѣ не бѣха добри — почти всичкитѣ вонѣха, нѣкои смърдѣха, и водата въ всичкитѣ бързо се изпаряваше. Стараехме се да тръгнемъ една минута по-бързо, защото и безъ това достатъчно закъснѣхме. А пъкъ колко коректни и разпоредителни сж турскитѣ чиновници, ние това знаехме отъ опитъ.

Ние щѣхме да напуснемъ вече Мурзукъ. Обаче възпоминанията за нашитѣ погребени другари бѣха още прѣсни въ паметьта ни. Ние сѣкашъ бѣхме срастнали съ тѣхъ. Не можехме да се съгласимъ да напустнемъ тая страна, въ която оставаха тѣлата на умрѣлитѣ ни другари. Тази мисъль не ни даваше миръ нито минута. Какво можеше да се направи? Мнозина мислятъ, че затворътъ е мѣсто, гдето се поправятъ хората. Напротивъ, днешниятъ затворъ е мѣсто, гдѣто се фабрикуватъ престжпници. Престжпленията не сж плодъ само на човѣшката патология. Тѣ по-скоро рисуватъ най-релйефно условията на днешния държавно-общественъ животъ. Ние едва що бѣхме освободени. Звукътъ на оковитѣ, свиркитѣ на гвардиянитѣ, крѣсъцитѣ на стражаритѣ, дъхътъ на влажнитѣ и тъмни затворнишки стаи, мжчнотиитѣ въ затвора — всичко това още бѣше действителность за насъ. Ние бѣхме свободни, но въпрѣки това умътъ, инстинктътъ ни влѣчаха къмъ друго направление: какъ да изпълнимъ дълга си сир. какъ да успѣемъ да откраднемъ тѣлата на умрѣлитѣ си другари. Тѣ бѣха още прѣсни, неразложени окончателно. Санитарната власть не допускаше това. Наказанието, предвидено въ закона, бѣше голѣмо. Но предъ другарския дългъ всѣкакво наказание немѣе, то е нищожно. Ние дебнѣхме момента, какъ да изпълнимъ тоя планъ и да вземемъ поне коститѣ на умрѣлитѣ си другари. Минаха се 1—2 седмици, а тази мисъль не излизаше отъ ума ни. Следъ като проучиме всички условия, следъ като се съобразихме съ всичко, което трѣбваше да знаемъ, една вечерь шесть души отъ насъ съвсемъ тайно отидохме при гробоветѣ, поставихме двама-трима за да пазитъ да не ни забележи нѣкой, а останалитѣ едни съ ржце, други съ дъски почнахме да разравяме пѣсъка, да откриваме гробоветѣ, за да търсимъ тѣлата на умрѣлитѣ.

Нощьта бѣше ясна. Месецътъ ярко блестѣше. Сѣнкитѣ на дърветата и сърчащитѣ голи зидове на градскитѣ стени придаваха на мѣстностьта таинственъ изгледъ. Въ кжсо време пѣсъкътъ бѣ прехвърленъ на страна — появиха се тѣлата. Тѣ бѣха още неразложени — цѣли. Миризмата все повече и повече се усилваше. Почувствувахме силно зашемедяване. Потъ бликаше отъ лицата ни. Пауза. Пакъ на работа. Тѣлата по никой начинъ не можехме да задигнемъ, защото нѣмаше какъ и кѫде да ги укриемъ. Коститѣ не можехме да приберемъ, защото тѣ бѣха още обвити съ месо. Не оставаше освенъ да веземемъ черепитѣ на умрѣлитѣ. Завчасъ извадихме ножоветѣ си, отсѣкохме главитѣ. За нѣколко минути пакъ почнахме да покриваме съ пѣсъкъ тѣлата. Главитѣ остаха вънъ. Прибрахме ги въ особени торби, нарамихме ги право въ кѫщи. Утриньта, следъ като ги нацапахме съ йодоформъ, ги поставихме въ две тенекиени кутии, които херметически затворихме. Тѣ бѣха вече готови, а ние спокойни.[1]

НА ПѪТЬ КЪМЪ МАКЕДОНИЯ.[2]

На 18 августъ следъ обѣдъ главната улица въ Мурзукъ представляваше особено зрелище, когато камилитѣ влѣзоха въ града, а ние натоварвахме дрехитѣ си, хлѣба и водата. Камилитѣ, живѣли дълго време въ пѣсъчливитѣ полета или пасбищата, се плашеха отъ дрехитѣ ни, отъ сѣницитѣ, които носѣхме върху главитѣ, за да се предпазимъ отъ вертикално падащитѣ слънчеви лѫчи, и отъ самитѣ кѫщи даже. Минаха 4-5 часа докато да натоваримъ дрехитѣ си. Едни товарили, на други камилитѣ се подплашили, тичатъ, мучатъ, хвърлятъ вещитѣ, тукъ паднали сндъци, тамъ пълни чували, а нѣкои отъ мѣховетѣ, пълни съ вода, отъ скачането на камилитѣ отпуснали се отъ самаря, падатъ на земята, водата се излива, едни тичатъ, за да уловятъ за гушитѣ камилитѣ, други се смѣятъ, а множество малки арабчета, разпредѣлени на отдѣлни групи, почти голи, тичатъ следъ насъ, налитатъ ни като сѫщински пчели, когато се роятъ, да вззематъ нѣкоя и друга пара, за да си купятъ хлѣбъ. Нѣкое отъ тѣхъ, следъ като успѣе съ голѣми молби да вземе 1-2 гроша, затича се къмъ нѣкой отъ хлѣбаритѣ, взима 3-4 парчета хлѣбъ, а останалитѣ почватъ да се блъскатъ помежду си, кое отъ тѣхъ да вземе припадащия му се дѣлъ отъ бакшиша. За арабина нѣма нищо по-сладко отъ спечеленото съ милостиня или молба! На 18 вечерьта се отбихме 4-5 часа далечъ отъ града и следъ полунощь всички се прибрахме въ селцето Дилимъ. Спрѣхме тамъ, за да пренощуваме. Дилимъ е малко селце съ нѣколко градини, въ кладенцитѣ на които намѣрихме вода.

---

[1] Авторътъ, г. Шатевъ, въ книгата си нищо по-нататъкъ не обажда, какво сѫ направили съ главитѣ на починалитѣ си другари, следъ като се завърнали въ родината си. Но отъ него самия зная, че главата на Миланъ Арсовъ е била предадена въ Велесъ на нещастната му майка, а главата на Бошнякова — на родителитѣ му въ Охридъ.

[2] За да се завърши докрай историята на фезанскитѣ заточеници, ще си позволя да приведа съ твърде голѣми съкращения най-сѫщественото отъ подробното описание на завръщането имъ въ родината (вж. стр. 124—150: „На пѫть къмъ Македония“), колкото да се следи маршрутътъ имъ отъ Мурзукъ до Солунъ.

На 22 августъ следъ обѣдъ ние влѣзохме въ Себа. Тоя оазисъ е най-богатиятъ презъ цѣлия пѫть отъ Мурзукъ до Триполи. Градътъ, разположенъ на единъ високъ ридъ, отъ далечъ изглеждаше като купъ отъ развалини. Кѫщитѣ сѫ построени отъ камъни и земя, улицитѣ много тѣсни, и презъ деня, вследствие на слънчевия пекъ, се усѣща една особена миризма, подобна на миризмата, която се чувствува, когато наближаваме до мѣста и кѫщи следъ голѣмъ пожаръ. Въ цѣлия градъ нѣмаше нито едно дърво. Въ околноститѣ обаче има много градини съ безбройни палмови дървета, зеленчуци и пр. Лицата на жителитѣ бѣха много жълти, сѣкашъ че сѫ страдали отъ продължителна треска. Децата на купове тичаха следъ насъ и викаха: „Елате, елате да видимъ хора съ шапки!“. Следъ като се установихме подъ сѣнкитѣ на нѣколко палмови дървета, мнозина отъ насъ легнаха да спятъ, други се заеха да приготвятъ топли ястия, за да се нахранятъ, а нѣколко души отъ насъ отидохме да позаобиколимъ нѣкои улици въ града. Отъ Себа тръгнахме за Зъгънъ. Разстоянието е 80 километра. Следъ 20 километра пжть минахме селцето Тъмърхиндъ. То има сто до сто и двадесеть кжщи, построени добре, а многобройнитѣ палмови дървета и градини, всички на близко разстояние една отъ друга, му придаватъ особенъ изгледъ. Палмитѣ бѣха много хубави, водата добра, обаче когато наближавахме при кладенцитѣ, усѣщахме миризмата на сѣра. Тъмърхиндъ по своето мѣстоположение е най-красивиятъ оазисъ въ фезанската область. Отъ Тъмърхиндъ се упжтихме къмъ северо-изтокъ. Ние вървѣхме 5-6 часа, докато да пресѣчемъ долината. Повръхностьта на пѣсъка, чудесно изпъстрена отъ вѣтъра, ни даваше голѣми развлѣчения. Ние бѣхме вече въ Зъгънъ. Повръхностьта на почвата въ Зъгънъ и околностьта въ нищо не се различава отъ повръхностьта на почвата въ Тъмърхиндъ. Кжщитѣ имаха сжщата форма и сжщата направа, градътъ е хубавъ, улицитѣ, сравнително съ ония въ Себа и Мурзукъ, сж широки, а кжщитѣ красиви. Когато минавахме по улицитѣ въ Зъгънъ, децата се отдалечаваха отъ насъ като викаха: „Насара якулъ насъ!“ (християнитѣ ядатъ хора). Колкото любезни и да се показвахме къмъ тѣхъ, тѣ всички старателно се отдалечаваха отъ насъ. Въ града има само единъ дюкянъ съ колониялни и манифактурни стоки. У мѣстнитѣ жители има специфична омраза къмъ всички християни. Ние, качени на камилитѣ, се подсмивахме на тѣхнитѣ думи.

Къмъ 11 ч. презъ нощьта бѣхме при кладенеца Умъмуля-бутъ. Тамъ се спрѣхме; разположихме се на пѣсъка около храсталацитѣ, блѣснаха огньоветѣ, почнаха да се слушатъ пѣсни, а една група отъ насъ подъ редъ, единъ следъ другъ, пречистяха и пълнѣха празнитѣ мѣхове съ вода отъ кладенеца. Постарахме се да вземемъ колкото се може повече вода, понеже предстоеше да изминемъ една голѣма пустиня, която държи повече отъ 190 километра безъ да срещнемъ каквато и да е тревица или вода. На другия день вечерьта, 26 августъ, керванътъ потегли. Следъ полунощь бѣхме всрѣдъ пѣсъчливата пустиня Рамля-и-Съгиръ, препълнена съ подвижни пѣсъчни дюни, а на сутриньта излѣзе силенъ северенъ вѣтъръ, атмосферата се изпълни съ дребенъ бѣлъ пѣсъкъ въ видъ на гжстъ димъ, та едва се забелѣзвахме единъ съ другъ. Мѣстностьта взе сжщия изгледъ, както когато по нашитѣ мѣста падне гжста мъгла. Въ зората изгубихме пжтя. Въ продължение на два часа ние се възкачвахме и слизахме по високи пѣсъчливи хълмове, които вѣтърътъ бѣше натрупалъ на пжтя. Въ Рамля-и-Съгиръ нѣма пжть както се разбира по насъ. Ние вървѣхме на посока. Камилитѣ едва се движеха въ мекия и бѣлъ като снѣгъ дребенъ пѣсъкъ. По едно време навлѣзохме въ една равнина съ набитъ пѣсъкъ, която отъ всички страни бѣше оградена съ високи, пѣсъчливи хълмове. Нѣколко души отъ насъ отидоха по две различни направления, за да намѣрятъ нѣкое по удобно мѣсто, отъ кждето да минатъ камилитѣ. Напразно. Тѣ се завърнаха при насъ като казаха, че потъвали въ пѣсъка и едва успѣвали да извадятъ краката си отъ пѣсъка, подпирайки се съ яки сопи. Тѣ ни увѣриха, че е абсолютно невъзможно да минатъ камилитѣ. Студъ голѣмъ. Всички треперѣхме отъ студъ. Принудихме се да се повърнемъ пакъ назадъ, отъ кждето бѣхме влѣзли въ равнината, и се упжтихме къмъ западъ. Съмна се добре. Ние, възползувани отъ утреннитѣ слънчеви лжчи, които слабо минаваха презъ препълнения съ дребенъ пѣсъкъ въздухъ, успѣхме да оправимъ пжтя, когато наближавахме до съседния сериръ — Рамля-и-Кебиръ (голѣмата земя), гдето видѣхме нѣколко отдѣлени една отъ друга, стърчащи високи скали, които нагледъ изглеждаха, че стърчатъ всрѣдъ пѣсъка само за смѣхъ на пѫтницитѣ. Обаче тѣзи скали въ тази страна, както и много други пѣсъчници съ по-дребни и по-голѣми камъни, смѣсени съ земя, въ пустинитѣ иматъ своето значение — тѣ служатъ за отличителни белези, по които се ориентиратъ жителитѣ въ пустинята. Камиларитѣ, като видѣха стърчащитѣ скали, се успокоиха, сѣкашъ намѣриха една опорна точка въ дългия пѫть. Керванътъ изви на северъ и влѣзохме въ Рамля-и-Кебиръ. Вървѣхме цѣлъ день, а предъ насъ виждахме пространно поле съ набитъ пѣсъкъ.

На 27 августъ презъ цѣлия день и цѣлата нощь вървѣхме най-усилено, понеже мѣховетѣ се утаяваха и повечето отъ водата се изпари, а пъкъ предстоеше ни да изминемъ още 80—90 километра пѫть, докато да стигнемъ до най-близкия кладенецъ. Времето беше много горещо, обаче ние пакъ пѫтувахме. Къмъ обѣдъ спрѣхме всрѣдъ полето, защото слънчевитѣ лѫчи почнаха да ни бодятъ като нажежени игли. Закрихме се подъ сѣнкитѣ на слабитѣ палатки, които правѣхме отъ нѣколко дърва, взети още отъ Мурзукъ специално за това. Изпразненитѣ вече мѣхове поставихме върху пѣсъка. Обаче скоро тѣ съвършено изсъхнаха, а кожата се втвърди и имаше голѣма опасность да се повредятъ, когато ги носѣхме надъ самаря на камилитѣ. За да бѫдатъ поне влажни, сир. меки, ние ги поставихме между другитѣ мѣхове, въ които още се намираше вода. Обаче водата въ тѣхъ лесно се изпаряваше, а нагорещениятъ отъ слънцето пѣсъкъ, върху който ги оставихме, съ голѣма бързина поглъщаше водата отъ тѣхъ. Какво да правимъ? — питахме се. Какъ да предпазимъ водата и празнитѣ мѣхове отъ изсъхване? Следъ дълги уговаряния арабитѣ ни казаха да се пръснемъ въ полето и да събираме камъни, върху които да поставимъ мѣховетѣ съ вода, а между тѣхъ и празнитѣ мѣхове. Разтичахме се, прибрахме камъни, наредихме ги единъ до другъ върху пѣсъка и поставихме върху тѣхъ мѣховетѣ, като ги покрихме съ празни чували, одеяла, а нѣкои даже хвърлиха и горнитѣ си дрехи върху тѣхъ, за да попречатъ на слънчевата светлина да краде отъ мѣховетѣ водата — единствената утеха за спасение въ пустинята. Разхвърленитѣ тукъ-таме камъни имали своето значение, намѣрихме и тѣхното употребление. Каква опитность, каква съобразителность и ловкость на жителя въ пустинята, когато природнитѣ стихии заплашватъ живота му. Вечерьта продължихме пѫтя презъ високи ридове, обсипани изключително само съ черни камъни. Минавахме планината Джебелъ есъ Сода. Цѣлата нощь пѫтувахме презъ планината.

На 30 августъ пристигнахме въ града Сокна. Още сѫщия день каймакаминътъ Яия повика четирма отъ насъ, за да ни пита, презъ кѫде ще пѫтуваме — презъ Урфеле или Съртъ. Ние отговорихме, че желаемъ презъ Съртъ, защото пѫтьтъ презъ тоя градъ е значително полесенъ за минаване. Ние щѣхме да пѫтуваме още 6—7 дни по сухо, а сетне, следъ като пристигнемъ въ Съртъ, за два дена съ параходъ щѣхме да отидемъ въ Триполи. Потърсихме да ни се даде на всѣкиго по една камила, защото повечето отъ насъ бѣхме боси та мѫчно пѫтувахме; освенъ това нѣмаше никаква мѫчнотия за намиране на камили. Въ околностьта на Сокна има добри пасбища и можеха да намѣрятъ достатъчно камили. На другия день следъ обѣдъ трѣбваше да тръгнемъ за Съртъ. Обаче сѫщата нощь пристигна една телеграма отъ Съртъ, отговоръ на една изпратена отъ насъ телеграма, съ която запитвахме кога ще има параходъ отъ Съртъ за Триполи. Въ пристигналата телеграма се съобщаваше, че параходътъ, който циркулира всѣки 15 дни между Съртъ и Триполи, заминалъ за Цариградъ за поправка, понеже компанията искала да го приспособи за друга цель, да го направи удобенъ за да пренася пѫтници по брѣговетѣ на Босфора въ Цариградъ. Добавяше се още, че въ продължение на 30—35 дена въ пристанището нѣма да пристигне никакъвъ параходъ. Ние по неволя трѣбаше да пѫтуваме презъ Урфеле. На 31 августъ вечерьта излѣзохме отъ Сокна. Отдалечихме се 2—3 часа отъ града и спрѣхме при мѣстото Елъ Хамемъ. Тамъ намѣрихме топла минерална вода. Кладенецътъ бѣше при самия върхъ на единъ високъ пѣсъченъ хълмъ. Сѫщата нощь керванътъ тръгна, и при зори пристигнахме при мѣстностьта Таръ. На 2 септемврий цѣлия день пѫтувахме презъ долината Умъ Авана. Тая долина държи 6—7 ч. широчина и 15—18 часа дължина.

На 3 септемврий ние минахме едно пространно поле, а далечъ отъ насъ забелѣзвахме скалисти ридове. Слънцето блѣсна въ хоризонта, а въздухътъ бѣше прохладенъ. Схванатъ отъ продължителното яздене на камилата, слѣзохъ да се пораздвижа. Презъ пѫтя се спирахъ при купове отъ бѣла слюда, чийто блѣсъкъ придаваше на мѣстностьта особена хубость. Мѣстото, гдето бѣхме тая зарань, се казва Хурметъ Лимъ Яля.

Отъ Хурметъ Лимъ Яля ние минахме кладенеца Буетла, долината Гуртъ-турка и на 4 септемврий късно следъ полунощь пристигнахме въ селото Бунджемъ или Меджидие. Тукъ престояхме единъ день. Другия день излѣзохме. На 6 септемврий минахме кладенеца Земъ-земъ. Както отбелѣзахме по-преди, водата въ тоя кладенецъ е много солено-горчива, на вкусъ е почти като хинина, та за туй не се спрѣхме, а продължихме пѫтя презъ долината Вади бей за къмъ Нефетъ. На 7 септемврий цѣлия день пжтувахме презъ пространата долина Вади бей. Следъ като минахме мѣстностьта Фиския, почнахме да вървимъ по едно равно поле, обрасло съ зелена трева, гдето въ изобилие имаше заеци, които, уплашени отъ кервана, прескачаха тревитѣ. Тоя день изгубихме пжтя, понеже единственията човѣкъ, който познаваше добре посоката на пжтя, се отдѣли отъ кервана и нѣколко часа остана назадъ. Ние цѣли 7—8 часа се лутахме насамъ-натамъ, а околноститѣ на Нефетъ още не се виждаха. Явно бѣше, че бѣхме се много отдалечили отъ сжщинската посока на пжтя. По предположение извихме на северъ, вървѣхме 2—3 часа и едва вечерьта къмъ 10 ч. пристигнахме при Нефетъ. Това закъснение и лутане по долината даде поводъ за много препирни помежду ни. Но благоразумието на нѣкои отъ нашитѣ другари надви, иначе тѣзи ожесточени препирни щѣха да се последватъ отъ печални резултати. Вследствие на мжчнотиитѣ, които ги има всѣки затворъ, и поради присжтствието на нѣколко слабоумни и съ лошъ характеръ лица презъ последнитѣ 10—12 месеца помежду насъ имаше раздори. Съ съжаление трѣбва да констатирамъ, че презъ последнитѣ месеци съ голѣми мжчнотии се постигаше съгласие даже по работи отъ явно общъ интересъ за всички.

Презъ цѣлия пжть най-хубавата и вкусна вода намѣрихме при Нефетъ. Следъ като напуснахме това мѣсто, тръгнахме да вървимъ презъ единъ оазисъ, гдето съвсемъ ненадейно падна отъ камилата, на която яздѣше, нашиятъ другарь Дуле Силяновъ, родомъ отъ Охридъ. Презъ пжтя, както забелѣзахъ по-горе, мнозина падаха отъ камилитѣ, обаче не последва нѣкаква особена опасность. Другарьтъ ни падна върху пѣсъкъ и чувствуваше голѣми болки въ гжрдитѣ, — едва поемаше въздухъ.

Принудихме се нея нощь да спремъ въ пѣсъка, докато да се посъвземе падналиятъ ни другарь. Утриньта минахме Софиджинското поло и следъ обѣдъ пжтувахме презъ едно пакъ равно, но каменисто мѣсто. Зараньта преди да влѣземъ въ града Урфеле почна да вали дъждъ.

Вечерьта тръгнахме, пжтувахме цѣлата нощь и на другия день къмъ обѣдъ пристигнахме къмъ Бутумъ. Спрѣхме нѣколко часа за да пасятъ камилитѣ отъ зелената трева, което бѣше въ изобилие. Отъ Бутумъ тръгнахме сжщата вечерь, минахме Тенезълъ и дойдохме въ кладенеца Мулга (115 кил. отъ Урфеле). При кладенеца престояхме 4—5 часа и тръгнахме къмъ Шаршара. Отъ тамъ презъ Сая дойдохме при оазиса Меджининъ (60 кил.). Ние бѣхме вече близу при Триполи, оставаха ни още 40—45 кил. пжть. Вечерьта се разположихме въ пѣсъка, запалихме огньове, извадихме отъ торбитѣ всички останали провизии, гощавахме се. Смѣхъ, пѣсни, безгранична радость.[1] Ние действително бѣхме освободени отъ затвора въ Мурзукъ, обаче още се чувствувахме като арестанти, понеже животътъ въ Мурзукъ и животътъ презъ пжтя съ нищо не се различаваше отъ живота ни въ затвора. Ние бѣхме вече на самия прагъ на тъй да се каже пустинния затворъ.

Следъ като вечеряхме, взехме да си приказваме разни епизоди, които ни се случиха презъ пжтя. Тая вечерь и ние самитѣ се удивлявахме, какъ можахме да понесемъ всички мжчнотии, които видѣхме както въ продължение на две години тъй и по пжтя.

---

[1] Ние презъ пжтя, гдето спираше керванътъ, палѣхме огньове за да приготвимъ ястие или чай. Дърва за гориво обаче навсѣкжде не се намираха та, когато минавахме презъ нѣкоя долина, бѣхме принудени да се катеримъ по висинитѣ за да откжснемъ нѣкой сухъ коренъ или да съберемъ сухи клончета, които грижливо ги носѣхме добре свързани на гърба си или върху камилата.

Утриньта, на 16 септемврий, тръгнахме още преди появяването на зората. Мнозина отъ насъ изоставиха въ пѣсъка мѣховетѣ, напуснаха камилитѣ и се надпреварваха, кой по-напредъ да види морето и града. Следъ обѣдъ ние гледахме високитѣ пѣсъчливи хълмове на гр. Триполи.

Въ Триполи добре ни посрещнаха. Настаниха ни въ едно здание, собственость на градско-общинското управление. При насъ още сжщия часъ дойде кметътъ Асуна, за да ни разпита, колко души сме, колко души има съвсемъ бедни, кои си нѣматъ обуща, дрехи и пр. Престояхме една седмица въ Триполи, а презъ това време храна даромъ ни даваха отъ кметството.

На шестия день пристигна параходътъ „Sumatra“ на италиянската компания Navigatione generale italiana. Дадоха ни билети, стойностьта на които заплати градско-общинското управление, и ние на 21 септемврий тръгнахме.

На 22 септемврий къмъ обѣдъ пристигнахме въ островъ Малта. Параходътъ престоя въ пристанището 7—8 часа. Излѣзохме въ града за да разгледаме по-бележититѣ мѣстности и паметници. Тамъ при насъ се доближи единъ господинъ — по всичко изглеждаше, че той бѣше нѣкой висшъ чиновникъ — и ни каза: „Ей сега пристигна една телеграма, съ която ни съобщаватъ, че България се провъзгласила въ независимо церство, а българскиятъ князь Фердинандъ — за царь на българитѣ. Поздравлявамъ ви съ тази радостна новина.“

На 24 септемврий съ парахода „Favignana“ тръгнахме презъ о-въ Хиосъ за къмъ Канея. Морето бѣше много развълнувано, стомаситѣ ни, макаръ и засилени вече отъ добра храна презъ нѣколкодневното ни пребивание въ Триполи, противостоеха на морскитѣ люлеяния, обаче на разяренитѣ морски вълни нищо продължително не може да устои; когато морската вълна се усили, на всичко само тя диктува. Сь бледи лица навеждахме главитѣ си, превивахме корема си, като се покланяхме за последенъ пѫть на Аполона. Морето не утихна, даже когато на 28 септемврий сутриньта параходътъ спрѣ въ канейското пристанище — въ о-въ Критъ. Ние любопитствувахме да влѣземъ въ Канея, да видимъ града и хората, — критянитѣ. Морето бѣше още бурно. Съ голѣми мѫчнотии и страхове съ една лодка нѣколко души отъ насъ отидохме въ града, обиколихме една две улици, обаче критянитѣ се отнасяха тъй зле къмъ насъ, че ние не пожелахме да стоимъ повече отъ единъ часъ въ града. Вънъ отъ всичкитѣ дърти подигравки, които хвърляха по нашъ адресъ по поводъ на скромното ни облѣкло и изпититѣ физионономии, тѣ ни се присмиваха само защото сме българи. Когато напустнахме брѣга, всички, заети съ спазването на равновесието въ люлѣещата се отъ вълнитѣ лодка, единъ стражаръ каза въ наше присѫтствие: „Хвърлете въ морето тѣзи разбойници“. Когато другаритѣ ни, които знаеха гръцки, преведоха думитѣ на стражаря, ние моментално се изсмѣхме. Отъ Канея отидохме въ Пирея. Тамъ параходътъ престоя нѣколко часа. Единъ двама излѣзохме въ града, не забелѣзахме нищо особено и сѫ желѣзницата отидохме въ Атина да видимъ града, улицитѣ, а най-главно Акрополиса, който отъ морето гледахме върху единъ високъ ридъ. Тамъ успѣхме да вземемъ нѣколко френски вестници, отъ които по-подробно научихме за преврата въ България. Увѣрихме се, че на 22 септ. е билъ прочетенъ манифестътъ въ Търново, и много се зачудихме, какъ тъй бърже, следъ два часа, въ Малта вече узнаха за тоя исторически актъ въ новата история на България.

Вечерьта параходътъ тръгна къмъ Смирна. Нѣкои отъ другаритѣ бѣха купили нѣколко гръцки вестника, за да четатъ въ парахода. Въ единъ отъ тѣхъ пишеше следното: „Една група българи, заточеници въ Фезанъ, пристигнаха въ пристанището и днесъ ще продължатъ пѫтя си за Македония, кѫдето пакъ отиватъ на заточение“ (!?). Отъ Пирея минахме о-въ Хиосъ и на 28 септемврий късно вечерьта пристигнахме въ Смирна. Още презъ нощьта отидохме въ града и много се очудихме, когато видѣхме, какъ по улицитѣ цѣли групи най-нахално взиматъ фесоветѣ отъ главитѣ на хората и ги разкѫсватъ. Запитахме, коя е причината за това. Единъ полицейски приставъ ни каза, че по поводъ на анексията на Босна и Херцеговина австрийскитѣ стоки били бойкотирани. Фесоветѣ, макаръ отдавна внесени въ Турция, понеже сѫ австрийско производство, трѣбвало да се махнатъ. Въ Смирна младотурцитѣ знаеха за пристигането ни, обаче провъзгласяването на България въ независимо царство бѣше ги тъй огорчило, че тѣ даже не желаеха да говорятъ съ насъ. Юженъ народъ съ горещи чувства. Въ Триполи ни посрѣщаха съ музики, банкети, а тукъ не искаха да ни погледнатъ. Утриньта тръгнахме съ сѫщия параходъ и на втория день пристигнахме при Дарданелитѣ, гдето трѣбваше да напуснемъ тоя параходъ и да се премѣстимъ въ другъ, който се очакваше откъмъ Цариградъ, за да замине за Солунъ, кѫдето ние отивахме. Въ пристанището Чанакъ-кале бѣше българскиятъ търговски параходъ „Борисъ“. Турцитѣ не допуснаха да се доближи нито една лодка до него. „Защо бълг. параходъ е тъй изолиранъ?“ — попитахме ние. „Бойкотътъ е и върху българскитѣ стоки и параходи“ — казаха ни. Параходътъ, следъ като излѣзе отъ дарданелскитѣ тѣсноти, мина пристанищата Деде-Агачъ, Кавала, Лезбосъ и на 3 октомврий сутриньта пристигна въ Солунъ. Ние съ нетърпение чакахме да спре параходътъ, за да излѣземъ по-скоро на брѣга. Морскиятъ пѫть ни бѣ омрързналъ вече. Излѣзохме отъ митницата и кои пеши, кои съ кола отидохме въ нѣколко хотела.

Следъ 2—4 дена ние се разпръснахме всички по домоветѣ си по разни краища на тритѣ окрѫга — Солунски, Битолски и Скопски, — раздѣлихме се, останахме сами, но запазихме споменитѣ за заточението си въ Фезанъ.

Още стотици книги на дейци родени в географска област Македония може да намерите на:

МАКЕДОНИЯ
МАТОВ
ТОМОВ
БАЖДАРОВ
МИТРОВ
ХРИСТО МАТОВ
Петров
ШАТЕВ
Библиотека "Струмски"

www.strumski.com

Библиотека „Струмски”
е създадена в памет на
загиналите за Родината.

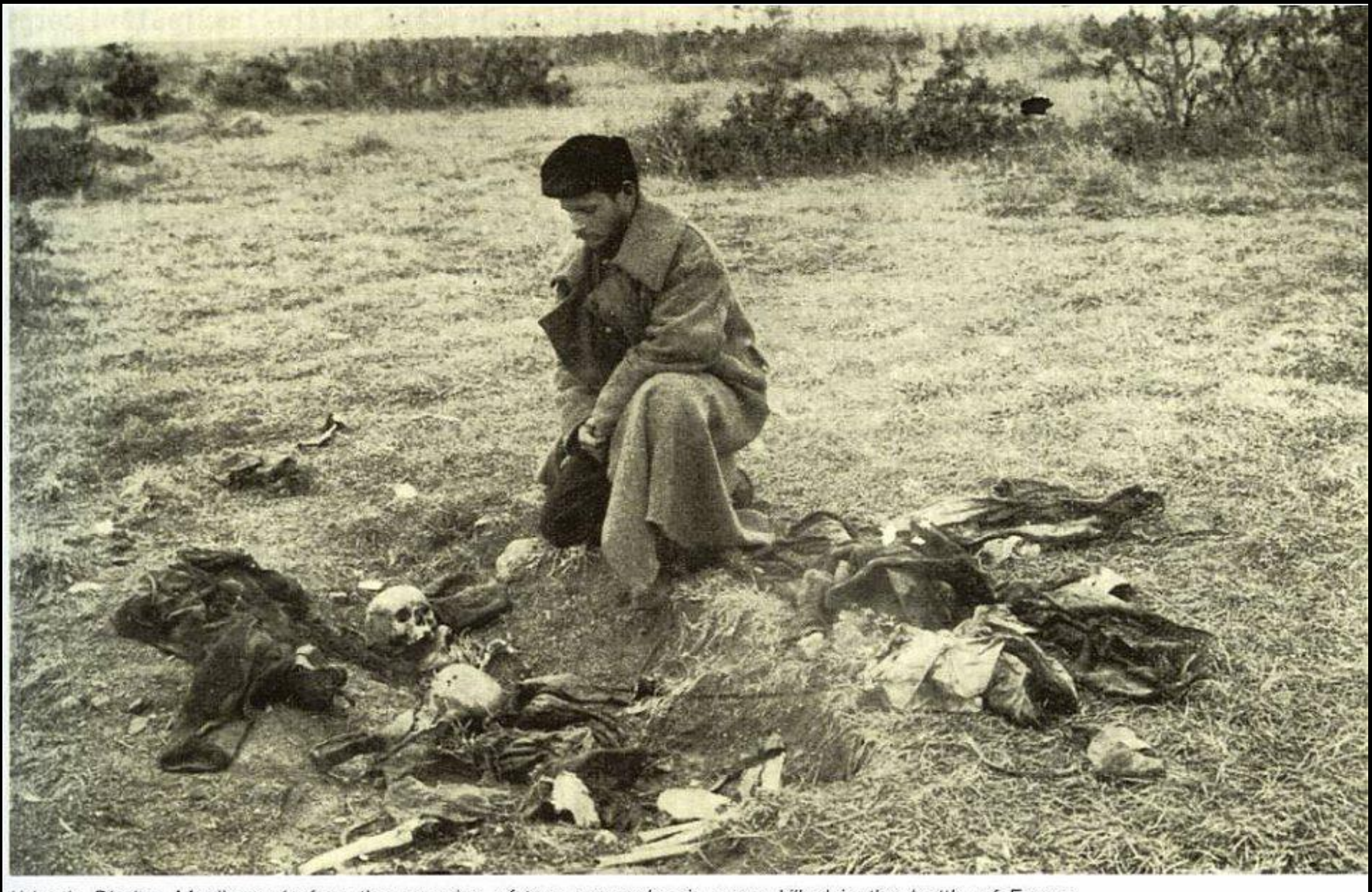

Voivode Dimiter Madjarov before the remains of two comrades in arms killed in the battle of Ferres